

Dəryələrə hökm etmədə tufan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər gibi akmakda kızıl kan,
Canlar yakar, evlər yıkar insan...

III

R. Bahar SONAM Hüseyn Cavid: YAZMASAYDIM...

R. Bahar SONAM

Hüseyn Cavid:

YAZMASAYDIM ...

III cild

Sürgün edilmək qətildən də betərdir

Məhəmməd (ə.s)

R.Bahar SONAM

HÜSEYN CAVİD

RƏSİZADƏ:

YAZMASAYDIM...

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası
TARİXİ ARAŞDIRMALAR**

R.Bahar SONAM

**R.Bahar SONAM,
Hüseyn Cavid: Yazmasaydım**

Redaktor: Afət Məmmədova

R.Bahar SONAM, Hüseyn Cavid yaradıcılığını təhlil etməklə, böyük mütəfəkkirin yaşadığı zamanın ziddiyyətlərini pərdəli şəkildə bədii-yaradıcı boyalarla nə demək istədiyini şərh etmişdir. Cavid böyüklüyünün poetikasınca, onun nəyin dərkində yanqılara sürgün olunduğunu acı təəsüflə açıb göstərmişdir.

CAVİDin, hədəflərində coğrafi sədd aşmaları çox önəmli, dünyəvi ictimai-siyasi xarakter daşıyır. Və bu ruhu əsas hədəfinə yönətmişdir. Elə buna görə də yazar taleyi səbəbincə, zamanın gözlənilən sərt axarına (represiya) yuvarlanmışdır. Dünyəvi yaradıcılığı isə bir məktəb olaraq tarixləşmişdir: zamanın ictimai-siyasi nöqtəyindən dramatik aktuallığı.

ISBN: 978-9952-8176-5-2

© R.Bahar SONAM

Bakı, 2018

ANA

Dram – 1 pərdə

*Səhnə Dağıstanda otlu, ağaclı kiçik bir bağça ərz edər. Bağ-
çanın ucunda sadə və fəqirənə bir evciyəz görünür. Uzaqda lətif,
rəngarəng bulutlar, yüksək və mavi dağlar nəzərə çarpar.*

S ə l m a:

*(Qapı önündə oturub pək düşüncəli görünür, iki dəqiqə sonra
qalqıb yüzünü göy səmtinə tutar. Sinirli və həyəcanlı bir səslə)*

Ey mərhəmət kanı, ey ulu Tanrı!
Ey yerlərin, göylərin hökmdarı!
İnayət qıl, yoq başqa bir havadar,
Yalnız varım-yoqum tək bir oğlum var.
Ah, Qanpolad!.. Nuri-didəm, evladım!
Üç ay var ki, məktubunu almadım.
Üç ay var ki, taqət qalmamış bəndə,
Gözüm yollarda, intizar içində.
Hər gecə gördüyüm qanlı rəyalar
Göstərir ki, qorqulu bir xəbər var.
Bir yıldan fəzlədir hər ay, hər on beş
Məktub yollardı, eylərdi sipariş.

Niçin o şimdi olsun böylə qafil?
Xayır, xayır, oğlum vəfasız deyil.
Lakin bəni məhv edər bu intizar,
Gündən-günə qəlbimdə şübhə artar.

(İsmətin gəldiyinə diqqət edərək)

Ah, gəliyor İsmət, nasıl da məhcub!
Qız deyil, bir mələkdir...

İ s m ə t:

(Gülər yüzlə) İştə məktub!

S ə l m a:

Kimdən, quzum?

İ s m ə t:

Qanpoladdan.

S ə l m a:

Kim verdi?

İ s m ə t:

Qomşumuz, Qorqmaz oğlu Müslim verdi.

S ə l m a:

Nasıl Qanpoladım?

İ s m ə t:

Şükür, sap-sağlam...

S ə l m a:

Gəlmiyormu?

İ s m ə t:

Məktubda yazmış tamam.

S ə l m a:

Ah, gözəl İsmətim, otur evdə sən,
Bir az təkbaşına çalğı çal, əylən.
Bən də şimdi məktubda hər nə varsa
Oqutdurub tez gəlirim...

İ s m ə t:

Pək ə'la.

(Səlma gedər)

İ s m ə t:

(Kəndi kəndinə)

Of! Qanpolad kim bilir şimdi nerdə?
Bən burda yalnız, o, qürbət ellərdə.
Bir yıl əvvəl nişanlandım bən ona,
Tale o gündən düşman olmuş bana.
Artıq onsuz hər şey gözümdə məhzun,
Bir an həyatımdan olmadım məmnun.
İştə bahar olmuş, hər yer gülümsər,
Quşlar civildəşir, bülbüllər ötər,
Açılmış hər yanda güllər, çiçəklər,
Qızlar, oğlanlar sevişir, seyr edər.
Bəzənmiş bir gəlin kibi kainat,
Fəqət bənim qəlbim açılmaz, heyhat!..

(Qapıyı açıb içəri girər. Bir az sonra Orxan ilə İzzət bir tərəfdən çıxar.)

O r x a n:

İzzət, İzzət! Sən bir tərəfdə bəklə,
Saqın! İsmət səni görməsin hələ.

İ z z ə t:

Kim bilir! Bəlkə hiç o yoqdur evdə.

(Bu sırada qarmon səsi eşidilir.)

O r x a n:

İştə qarmon səsi! Odur əlbəttə.
Odur, o!.. Baq, nasıl ruhlu bir çalğı?

İ z z ə t:

Əvət, məhzun gönül, məhzun musiqi.

O r x a n:

Ah, qız nə qız! Sultanlara layıqdır,
Fəqət zalım Qanpolada aşıqdır.
Hər gün xəbər tutar gedib-gələndən,
Onun adı bir an düşməz dilindən.
Zavallı! Kəndi hüsnündən xəbərsiz,
Bilmiyor ki, eşqində divanəyiz!
Bilməm ona nasıl dərd anlatmalı,
Yalnız yalvarmalı, ya qorqutmalı.
Kəndisi arqasız, yoqsuldur gərçi
Lakin o qızda bir böyüklük var ki,
Hər zaman rast gəlsəm ruhum sarsılır,
Dilim söz söyləməkdən aciz qalır.

İ z z ə t:

Orxan, sən bir yigidsən! Düşün bir az,
Billah, bu hal sana əsla yaraşmaz.

O r x a n:

Pəki nə yapmaq gərək?

İ z z ə t:

Bırağ varsın,
Qız kəndisi gəlsin sana yalvarsın.

O r x a n:

Xayır, bu iş mümkün deyildir haşa!
Bən dərdimi açıb da başdan-başa
Eşqimi söylərim, riza göstərsə Xoşbaxt olur..

İ z z ə t:

Büsbütün rədd edərsə?

O r x a n:

Qəm yemə, Orxan pək də aciz deyil.
(Qarmonun səsi kəsilir)
Haydı, İzzət, susdu qarmon, sən çəkil!
İzzət dörd-beş adım çəkilir.

O r x a n:

(Qayət hiddətli)
İnan ki, alt-üst eylərim aləmi,
İsmət Orxanı rədd edər, öyləmi?!
Allah şahid, bana olmazsa dəmsaz,
Bu topraqda ondan bir iz də qalmaz.

Yaşar dağlar başında qartal kibi,
Qoşar səhralarda bir maral kibi.
Bəndən başqa bulunmaz bir ənisi...
Zərər yoq, gəlsə gəlsin nişanlısı;
Gəlsin Qanpolad, qarşı qoysun bana,
İsmət ya qİsmətdir bana ya ona.

Bu sırada İsmət dıxarı çıxar:

O r x a n:

Aman, nə yosma qız!

İ z z ə t:

Ah!..

O r x a n:

Çəkil, çəkil!

(İzzət çəkilir, Orxan kəndi-kəndinə)

Yazıq! Əsla qızın könlü şad deyil,

Allah, Allah! Həm dalğın, həm də məhzun.

Bir baqışda eylər insanı məcnun.

(İsmətə doğru)

Aman, yarəbb, İsmət, İsmət!

İ s m ə t:

(Orxanı görünə heyrətlə)

Ah, Orxan!

O r x a n:

Nə var, nə yoq?

İ s m ə t:

Çoq şükür, Qanpoladdan
Bu gün bir məktub gəldi...

O r x a n:

Nerdə Səlma?

İ s m ə t:

Qomşudadır, şimdi gəlir...

O r x a n:

Pək ə'la, Fəqət niçin?

İ s m ə t:

Getmiş mollayı bulsun,
Məktubu oqutsun, xatircəm olsun.

O r x a n:

Pəki, evdə kim var?

İ s m ə t:

Kimsə yoq...

O r x a n:

(Əlini İsmətin omuzuna qoyaraq)

İsmət!

Allah əsirgəsin, nədir bu halət?

Bət-bənizin solmuş, çöhrən dəyişmiş,

Qolay sanma, deyil bu sadə bir iş.

İ s m ə t:*(Geri çəkilərək)*

Əvət doğru, fəqət məraq, intizar Bir az sıqmış bəni...

O r x a n:

Qərib halın var!

Qanpolad getsin qürbətdə sürünsün,

Sən burda ancaq sol, qayğı çək, düşün!

İ s m ə t:

Lakin təhəmmüldən başqa çarə nə?

O r x a n:

Yazıq İsmət, yazıq!.. Sənin hüsnünə

Bənim kibi binlərcə aşiq varkən...

İ s m ə t:

Ah, sus, Orxan, sus!

O r x a n:

Allahın sevərsən,

Söylədiyim sözlər yalanmı?

Söylə! Söylə, İsmət, yalanmı?

Bir fikr eylə Bütün Dağıstanda var bir şöhrətim,

Yüksək dağlardan böyükdür həşmətim,

Hürmətim, İzzətim, varım, sərvətim,

Nəslim, nəcabətim, gücüm, qüdrətim.

Günəş kibi parlayorkən, fəqət bən

Yalnız məftunum sana, ah, yalnız sən!..

İ s m ə t:

Orxan! Yetər, yetər...

O r x a n:

İsmət, bir düşün!

Səndən başqa bir düşüncəm yox bu gün.

Bütün qızlar əsir ikən eşqimə,

Bən sənin eşqində batmışım qəmə.

Səbrim tükənmiş, taqətim kəsilmiş,

Huşum, əqlim uçmuş, uyqum çəkilmiş.

Səndə əsla mərhəmət yoqmu?

İ s m ə t:*(Barmağındakı yüzüyü göstərərək, hiddətlə)*

Orxan!

İştə barmağında gördüyün nişan

Qanpoladdan bir yadigardır bana,

Ömrüm olduqca bağlıyım bən ona.

O r x a n:

Bir yüzükdənmi eylərsən ihtiraz?

İ s m ə t:

Əvət, bu bir zəncir ki, hiç qırılmaz.

O r x a n:

İsmət, onun hiç bir mə'nası yoqdur,

O bir boş xəyaldır, səni qorqudur.

Yüzük, nişan yalnız gönüldür, gönül!

Olma çocuq... Sən gəl bana ver gönül!

Yarın atlanıb bu köydən çıxalım,
Yigit kimsə, qarşı çıqsın baqalım.

(Kəndi-kəndinə heyratla)

Allah, Allah, yenə çatıldı qaşlar!
Dəhşət verir qartalvari baqışlar!

(İsmətə)

Söylə, fikrin nədir? Cavab ver, İsmət!

İ s m ə t:

(Usanmış və sinirli bir halda)

Artıq yetər, Allah için, çəkil get,
Hürmətin, İzzətin, varın, şöhrətin,
Nəslin, nəcabətin, gücün, qüdrətin
Hər sənin olsun, get, çəkil get, Orxan!
Bən ayrılmam o yoqsul Qanpoladdan.
Bütün dünya alt-üst olub dağılsa,
Ondan başqa sevdiyim yoqdur əsla!

O r x a n:

İsmət, artıq bənim təhəmmülüm yoq...
Sən gəl bu işdə pək inad etmə çəq.
İnan, gözəl, səmər verməz bu inad,
Nə sən sağ qalarsın, nə də Qanpolad.

İ s m ə t:

Get, nə yaparsın yap, çəkil get, durma!

O r x a n:

Ah, öyləmi?

İ z z ə t:

(Görünərək)

Orxan, kəndini yorma!
Bir gücsüzə yalvarmaqdan nə hasil?

İ s m ə t:

Ah, vicdansız, alçaq!..

O r x a n:

İzzət, sən çəkil!

İ z z ə t:

(Çəkilərək)

Pəki, bən çəkildim, sən yalvar, yaqar,
Sanki yalvardıqca məhəbbət artar!

O r x a n:

Artıq anladıq, çəkil, dəf' ol, İzzət!

İ s m ə t:

Ah, xain oğlu xain!..

İ z z ə t:

Pəki. *(Çəkilir.)*

O r x a n:

İsmət!

O məcnundur, ondan bir şey umulmaz,
Saçmadır hər sözü, əsla tutulmaz.

İ s m ə t:*(İstehza ilə)*

Əvət, doğru... yoqsa səni bulmazdı,
Səninlə sirdaş, arqadaş olmazdı.

O r x a n:

Hər nə söylərsən söylə, xoşdur bəncə,
Bəllidir ki, olmaz dikənsiz qönçə.
Hər nazına bən eylərim təhəmmül,
Ancaq ayrılığa tab etmə müşkül...
Bəndə artıq can qalmamış... mərhəmət,
Mərhəmət qıl, insafsız olma, İsmət!
Ya gəl canımı al, ya ver tazə can,
İştə sən, İştə xəncər, İştə Orxan!

*(Xəncərini çəkib İsmətə uzatır.)***İ s m ə t:***(Alaraq istehza ilə)*

Afərin, afərin bu zərbi-dəstə!
Hiç rast gəlmədim böylə zərbi-şəstə!

Çocuqluqdan bəri bu məmləkətdə
Vardım bu sinnə, amma sən fitrətdə,
Sən xislətdə bir qəhrəman görmədim,
Sən təbiətdə bir insan görmədim.
Bu haqsızlıq, bu acizlik, miskinlik
Bir mərd için çəkilməz dərdi-mühlik!..

Yazıq Orxan! Billah yazıqlar olsun,
Sən bir yigitsin, sana çoq ar olsun!

(Əlindəki xəncəri bir tərəfə atıb gedərək)

Əvət, çoq ar olsun!..

O r x a n:

Getmə, dur, İsmət!

İ s m ə t:

Həzyan eşitməyə yoq bəndə qüdrət.

O r x a n:

Dur, dedim, dur!

İ s m ə t:

Artıq çəkil get, yetər!

O r x a n:

Billah, məhv olursun...

İ s m ə t:*(Xəncəri göstərərək)*

Al, İştə xəncər!

*(Uzaqlaşır)***İ z z ə t:***(Çıqıb yola baqaraq)*

Orxan! Gələn var, aman, çəkil, durma!

O r x a n:

Ah, zalım!..

İ z z ə t:

Gəl canım, kəndini yorma.

O r x a n:*(Azacıq çəkilərək)*

İsmət, İsmət! Getdim, unutma lakin...

İ s m ə t:

Get hər nə istərsən yap, alçaq, miskin!

*(E'tinasızca evə girər)***O r x a n:**

Ah, bənmi?

İ z z ə t:

Sus, canım, sus!

O r x a n:

İsmət!

İ z z ə t:

Orxan!

Gəl, haydı...

O r x a n:

Uff... Sevimli, parlaq yılan!

(Hər ikisi şaşırmış bir halda tez ağaclığa çəkilib saqlanırlar.)

Hüseyn Cavidin Ana adlı bir pərdəli dram əsəri həsrət və nifrət üzərində yaradılaraq kəskin bir lirizm və sərt dialoqda köklənmişdir. Mükəmməl bir səhnə başlanğıcıdır ki, Ana hədsiz intizarla qürbətdə olan öglunun yolunu gözləyir. Bu parça “Ana və paçtalyon” hekayəsini xatırladır.

Şəxsi mənada sevgi başqaları üçün nə qədər anlaşılmaz olsa da, lakin hədəfinə qarşı konkret hissdır. Əgər, könül deyilən varlıq aid olduğu uğruna yanırırsa və qarşıya çıxan hər bir məşəqqətə dayanırsa, demək onu yolundan sapdırmaq qeyri-mümkündür.

Səlma ananın yeganə oğlu qürbəttədirsə, lakin onun nişanlısı İsmət isə yanındadır. İnsan ləyaqəti var-dövləti ilə deyil, ismət və namusu ilə ölçülür. Bu mənada Səlma ananın gəlini qüsursuz və sevimlidir. Lakin bu sakit, xoş həyata şər əli uzananda isə...

Orxan adlı Dağıstan dəliqanlığının, sanki bir kabus kimi eşq peydası olması, İsmətin həsrətli, lakin rahat həyatına, sonu acı bir kədərlə bitən yanqınlar gətirir. Bu iblis püskürmələri qarşısında nişanlı qız nə qədər dayanacağı bacarsa da, amma sonunun nə səhifə ilə tamamlanacağını ağına belə gətirə bilmir. Lakin, İsmət döyüşkəndir. Amma qardaşı Səlim ondan daha betər inadkardır. Xəncər məsələsində açılan xoşagəlməz olay, onun bütün rahatlığını əlindən alaraq, intiqam alovuna sürüklənmiş olur. Orxan əhvalatını qardaşına danışandan sonra İsmət evə doğru gedərək öz-özünə:

*(Evə doğru gedərək kəndi kəndinə)*Ah, nələr çəkəcək ağrımaz başım. *(İçəri girər.)***S ə l i m:***(Kəndi kəndinə hiddətlə)*

Orxan istər xan olsun, istər sultan;
Haqsızlıq əfv olunmaz hiç bir zaman.
Şimdi yalnız bulub gizli bir yerdə,
Anlatırım həddini bir xəncərdə.

(Orxanın xəncərinə diqqətlə bəqaraq)

Gərçəkdən pək kəskin silahdır, yinə
Ən nihayət qİsmət olsun kəndinə.
Bir də, dosta əyri baqan azğınlar,
Eşitsinlər də qoy ibrət alsınlar.

Səlma

(Gələrək, sevinc ilə)

İsmət! Qızım, müjdəmi ver, müjdəmi!
Bundan sonra gül, sevin, tərək et qəmi!
Şükür, çox şükür, sap-sağlam, könlü şad!
Bu gün, yarın gəlmək üzrə Qanpolad.

İ s m ə t:

(Kəndisi)

Allaha şükür!..

(Aşkar)

Gəlmək üzrəmi?

S ə l m a:

Hay, hay!

Yazdığından bəs bəllidir ki, bir ay,
Tamam bir ay tədərük etməkdədir;
Çoq ehtimal var ki, bu aqşam gəlir.

İ s m ə t:

(Heyrətlə) Nasıl?

S ə l m a:

Əvət, ya bu aqşam, ya sabah,
Qavuşturun sizi o qadir Allah.

(İsməti süzərək)

Həm də yazmış ki, söylərsən İsmətə;
Toy başlanmalıdır gəldiyim həftə!

(İsmət utanıb başını aşağı dikər)

Gəl, utanma, hifz etsin sizi Tanrım;
Gəl, öpəyim səni, gəl, quzum, yavrum!

(İsməti qucaqlayıb öpərək)

Gül rəngin afət görməsin, solmasın!
İsmət! Hiç bir günüm sənsiz olmasın!
Gəl evə, elmasım!

...

Səlma xanım, az sonra baş verəcək taleyinə yazılanları kaş duya bilsəydi... Bu qeyri-adi acı sir, dəli bir həsrətlə-məktublara lal danışmalarında hədsiz oğul həsrətini çəkən ən çox ananın faciəsidir. Lakin o, bütün varlığı ilə yeganə övladı Qanpoladın gəlişini elə bir sevinclə gözləyir ki...

Bən oğul anası, o bir nişanlı;
Lakin o bəndən daha istiqanlı!

Qanpoladsız hər şey ona cəhənnəm...
Bəlkə onsuz cənnətə atmaz qədəm.
Bu qız beş gün sonra gəlin olursa,
Şu hicran qayğısından qurtulursa,
Qorqarım ki, sevincindən çıldırsın.

(Heyrətlə)

İnsan sevər, deyil ki, böylə qızğın!

(Azacıq düşündükdən sonra, gülümsəyərək)

Ah, nə yapsın! Mə'sum çocuq, mələk qız
Bir sənə var ki, qalmış yapa-yalnız.
Haqlıdır, əvət, haqlıdır İsmətim;
Bənim də həp budur duam, hacətim:
Qanpolad bunsuz, bu onsuz olmasın!
Allah bir-birindən ayrı salmasın!

(Evə girər. Orxan ilə İzzət yenə görünürlər)

O r x a n:

Ah, demək ki, Qanpoladdan xəbər var!

İ z z ə t:

Əvət, yarın şübhəsiz gəlir, çıxar.

O r x a n:

Zərər yoq, onu bən sağ qoysam əgər,
Dünyada yoq bəndən alçaq bir nəfər.

İ z z ə t:

(Yana)

Mərd atalar bir məsəl söyləmişlər:
“Daldan atılan daş topuğa dəyər”.

O r x a n:

Bir ay pusmaq lazım gəlsə ac, susuz
Bəklərim onu rahatsız, uyğusuz;
Aman verməm ki, sağ qavuşsun evə,
Nazlı yarını öpsün sevə-sevə!

İ z z ə t:

Ah, sən niçin qandırmadın İsməti?
Niçin əlindən çıxardın fürsəti?
Bir həftə əvvəl qızı birdən-birə
Alıb qaçırsaydın başqa bir yerə.
Şimdi gözəl-gözəl sürüb keyfini,
Qanpoladdan çıxarmışdın heyfini.

O r x a n:

Of! Ağrıdan sanki çatlıyor başım...

Hüseyn Cavid, harın xanzadə Orxan obrazı ilə yanaşı İzzət adlı bir iblisi də mükəmməl yaratmışdır. Əslində əsil dost dostunu pis əməllərindən çəkəndirməli, bunun əksinə alovuna daha da yağ tökməməlidir. Lakin, Ana əsərindəki İzzət adlı qara tip isə, gör nə yangınlara planlarını cızıb yürütülməyə sövq etdirir.

İ z z ə t:

Yigit hər zaman yigittir, qardaşım,
Yenə az-çoq əldə fürsət var hələ;
Yalnız açıqgöz ol, sən vaqtı bəklə!

O r x a n:

(Ətrafa bəqaraq sinirli və qızgın bir halda)

Ey həşmətli, qarlı, qartallı dağlar!
Şahid olun, ruhum bu gün qan ağlar.
Ey mavi göylər! Ey yeşil ormanlar!
Ey bacalardan yüksələn dumanlar!
Fikrim kibi, ey dağılmış bulutlar!
Orxan şimdi qorqunc bir adım atlar.
Parlaq günəş! Ey, göylərin ərusu!
Niçin sarardın, ey vərəm yavrusu?
Yoqsa bizim ölkəyi tərək edərsin?
Seyr için başqa bir yurda gedərsin?
Nə gördünsə, get söylə, ay da bilsin;
Yıldızlar da bu halı seyrə gəlsin;
Bir qəhrəman ikən şaşırıdığından,
Bilməz gülsünmü, ağlasınmı Orxan!?

(Qarıya doğru bəqaraq, həyəcanlı)

Ah, gözəl çərkəs qızı, nazlı İsmət!
Mələk yüzlü şeytan, incəbel afət!
Bunlar həp sənin yüzündən, uf...

İ z z ə t:

Orxan!
Burda bəkləməkdən nə hasil?

O r x a n:

...İzzət! Gəl! Çoq söyləmə, çoq uzatma!
Şimdi bulmalıyım bən onu!..

İ z z ə t:

Amma,
Böylə tələsməkdən bir şey umulmaz,
Təhəmmül gərək, qardaşım...

O r x a n:

Hiç olmaz!
Ər kişidə olur bir söz, bir məram.
Əzm eylədim, məhv olsa aləm tamam,
Dönməm geri, hər yan bana açıq yol...

(İzzətin qolundan tutub çəkərək)

Haydı, gəl gedəlim, fəqət əmin ol;
Ya gərək İsmət eşqimə inansın,
Ya Qanpolad al qanlara boyansın.

Əlbəttə, bu tərz, ləzgi ruhun kökü... Və Səlmə ananın yaşadıqları hisslər isə, tam əksinə: Günəş müjdəli, sevinc dualı...

S ə l m a:

(Az sonra İsmətin arxasınca dışarı çıxaraq sevinc ilə)

Yarəb, şükür dərgahına, çoq şükür!
Səlmə da, aqibət, xoş bir gün görür.

(Əlindəki məktuba bəqaraq)

Gerçək, kim zənn edərdi birdən-birə
Bir kağız böylə ruhu şənləndirə.
Oğlum Yusif kibi həbsə düşmüşdü;
Şükür, qurtulmaq xəbəri yetişdi.
Ah, onu yalnız bir də sağ görsəydim;
Dünyada olmazdı həsrətim, dərdim.

S ə l i m:

(Bir tərəfdən çıxaraq)

Səlma bacı! Müjdəmi ver, müjdəmi! Səlma
Nasıl müjdə? Səlim
Gəldi oğlun...

S ə l m a:

(Tələş ilə) Köydəmi? Səlim
Əvət, köydə, şimdi gəlir...

S ə l m a:

(Sevinc ilə) Ah, yavrum!
Hər bələdan saqlasın sizi Tanrım!
Söylə, nə müjdə istərsin, arslanım?

S ə l i m:

Artıq sən bilirsən...
Səlma
Pəki, sultanım!

(Əcələ içəri girər)

S ə l i m:

(Kəndi kəndinə)

Gəzdim, dolaşdım, uğradım hər elə,
Bən böylə bir qadın görmədim hələ.
Böyüklükdə, mərhəmətdə seçilmiş,
Alicənablıq boyuna biçilmiş.
Söz yoq, böylə qəlbi geniş qadından Doğar
Qanpolad kibi bir qəhrəman.

S ə l m a:

(Əlində bir kəmərlə çıxaraq)

İştə gümüş kəmərlə! Həm də yep-yeni,
Sonra yenə məmnun eylərim səni.

S ə l i m:

Çoq sağ ol... Səlma
Toyda da bir xələtin var. Səlim
Bu bəncə ən dəyərlə bir yadigar,
Bir yadigar ki, hiç unutmam bunu.

(Əcələ qoşub gedərək)

Şimdi gedib qarşılayım oğlunu.

S ə l m a:

Get, arslanım, get, sevindirdin bəni,
Oğlum, şadıkam etsin Allah səni!
Ah, yürəyim sanki dönmüş məş'ələ,
Ya Rəbb, təhəmmül ver, səbr əta eylə!
Hər anayı et bənim kibi dilşad!

(Sevinc ilə)

Of, yenə sağ gəlib çıqdı Qanpolad!
Qorqarım ki, xəbər duyarsa İsmət,
Sevincindən məcnun olur nihayət.

(Bu sırada yaqında dörd-beş əl şiddətli tapança atılır. Səlma tələş ilə beş-on adım səs gələn tərəfə yürüyərək)

Ah, bu qurşun nə? Ruha dəhşət verir;
Aman yarəbb! Həp tüklərim ürpərir;
Köydə mütləq qanlı bir atışma var,
Yoqsa yenə çarpışırımı qaçaqlar?

M u r a d:

(Əlində bir boş tapança olduğu halda tələş ilə qoşaraq)

Eyvah, can qurtaran yoqmudur?

S ə l m a:

Nə var?

M u r a d:

İmdad! Həmsirə, imdad, bəni qurtar!

S ə l m a:

Gəl, oğlum, gəl, hiç qorqma!

M u r a d:

Ah, mərhəmət!..

Yoqsa məhv edərlər bəni bu saat.

S ə l m a:

(Evi göstərərək)

Haydı gir, çabuq bir tərəfdə saqlan;
Allah böyükdür, bir şey olmaz, inan!

M u r a d:

Ah, xanım, bir sənsin bənim pənahım;
Bən qərib kimsəyim, yoq bir günahım.

S ə l m a:

Haydı gir içəri, gizlən bir yanda;
Tələş etmə, kəndini bil amanda!

M u r a d:

(Kəndi kəndinə)

Orxan! Orxan! İştə sənin yüzündən, Qatil oldum...

S ə l m a:

Artıq çəkil, durma sən!

M u r a d:

Allah razı olsun...

S ə l m a:

Tez çəkil, durma!

M u r a d:

Ah!

(Deyə içəri girər.)

S ə l m a:

Zavallı! Pək çoq qorquyor amma;
Kim bilir! Hanki vicdansız qudurmuş.
Biçarəyi məhv etmək istiyormuş.
Həm qərib, həm kimsəsiz, həm köməksiz...

Bütün dünya toplanıb gəlsə hərgiz,
Allah şahid, bən onu verməm ələ.
İnsaf yoqmu? Səlma ölməmiş hələ!

S ə l i m:*(Əlində xəncər, tələş ilə qoşaraq)*

Ah, o xain nerdə? O qatil nerdə?

S ə l m a:

Kim? Oğlum!..

S ə l i m:

Ah, o miskin, rəzil nerdə?

S ə l m a:

Yavrum! Qanpoladdan xəbər ver bana!

S ə l i m:

Burdan biri qaçmadımı bir yana?

*(Əcələ başqa bir tərəfə qoşmaq istər)***S ə l m a:***(Qollarından tutub tələş ilə)*

O kim? Nasıl qatil bu?

S ə l i m:

Çərkəs Murad...

Orxanın yoldaşı, alçaq bir cəllad!

S ə l m a:

Səlim, vaz keç, oğlum! Qaçan qovulmaz.

S ə l i m:

Xayır, bir vəhşiyyə mərhəmət olmaz.

S ə l m a:

Kim kimi öldürmüş? Bir söylə, anlat!

S ə l i m:

Sorma, ah, bilməm...

S ə l m a:

Nə var, söylə?

Səlim Heyhat!..

Bu bir cinayətdir ki, ağzım, dilim Söyləməkdən aciz...

S ə l m a:

Ah, Səlim, Səlim!

Hər nə var, aç söylə, anlat həpsini...

S ə l i m:

İştə səfil Orxan, vicdansız dəni

Vurulmuş İsmətə; qarşılıq yalnız

Təhqir eyləmiş onu biçarə qız,

Alçaq hərif bundan çox öfkələnmiş,

Qanpoladın gəldiyini öyrənmiş;

Fürsətdir deyə kəsmiş yolu cəllad,

Pusub durmuş yanında İzzət, Murad.

Birdən-birə hər üçü...

S ə l m a:

Söylə, söylə!

S ə l i m:

Hücum eyləmiş qurşunla, xəncərlə,

Bən qoşaraq qaçırmayıb fürsəti;

Varıb gördüm ki, Orxanı, İzzəti

İlk atəşdə Qanpolad yerə sərmiş;

Hər ikisi parçalanmış, gəbərmiş.

S ə l m a:

Südüm halal olsun, oğul, Qanpolad! Pəki, sonra?

S ə l i m:

Ah, fəqət xain Murad Nişanlamış Qanpoladın qəlbini;

S ə l m a:

Ah!..

S ə l i m:

Sağalmaz bir yara açmış dəni...

S ə l m a:*(Təhəssürlə)*

Of! Quzum, toy qismət olmadı sana!

(Şiddətlə ağlar, bir az sonra təbdili-tevr ilə)

Xayır, xayır, göz yaşı dökməm ona!

Gərçi dünyadan almamış kamını,

Qanlısından almış intiqamını. Səlim

Fəqət Murad!? Qaçsa da sağ qurtulmaz.

*(Bir tərəfə qoşmaq istər)***S ə l m a:***(Hiddətli)*

Səlim, biraq getsin, qaçan qovulmaz.

Yüzlərcə öylə miskin parçalansa,

Bir tükünə dəyməz oğlumun əsla!

S ə l i m:*(Gəldiyi tərəfə bakar, birdən-birə həyəcan ilə)*

Gəl, ana, oğlun gəldi İştə!

S ə l m a:*(Yola baqaraq)*

Eyvah!

Kaş ki, öləydim, görmiyəydim, Allah!

*(Hər ikisi yola doğru qoşar, sonra Qanpolad yaralanmış olduğu halda bir ləzginin yardımilə görünür. Səlim, Səlima da ətrafını almış olurlar.)***S ə l m a:***(Oğlunu bağına basıb ağlayaraq)*

Oğul, oğul! Qanpolad Of, ana!

S ə l m a:

Can, Qanpolad!

Ah, sana kim qıydı, kim? Hanki cəllad? Qanpolad

... Ağlama, hiç kimsə qıymamış bana,

Düşmanım qanlı taleyimdir, ana!

(Bu sırada anasının qucağına yığılıb uzanaraq)

Ana! Hiç təlaş etmə, hiç sıqılma!

S ə l m a:

Ah, yavrum! Kaş ki, məhv olaydı Səlima,

Görmiyəydi səni al qan içində...

L ə z g i:*(hiddət və təəssüflə)*

Ah, Murad, alçaq Murad.

S ə l i m:

Durma sən də,
Haydı, fürsətdir, intiqam almalı!

Q a n p o l a d:

Səlim! İstəməz...

L ə z g i:

Xayır, tez bulmalı!
Əvət, xain gərək həddini bilsin,
Namərd izi yer yüzündən kəsilsin.

(Hər biri bir tərəfə qoşub gedər)

Q a n p o l a d:

Səlim! Bıraq, haqsız yerə dökmə qan!
Bən kəndim intiqam aldım onlardan.

S ə l m a:

Ah, yavrum, quzum!
Sən rahatsız olma!
Nasıl? Yaran nasıl?

Q a n p o l a d:

Of, yandım, ana!
Alavlandı qəlbim, tükəndi səbrim;
Ah, bir az su... Atəş almış hər yerim.

S ə l m a:

Aman, evladım, su zərərdir sana...

Q a n p o l a d:

Ah, nerdə İsmət? Çağır gəlsin bana!

S ə l m a:

Oğlum! Şimdi gəlir, burdaydı əvvəl...

Q a n p o l a d:

İsmət, son nəfəsimdir, ah, çabıq gəl!
Gəl, gediyor Qanpolad...

S ə l m a:

Ah, arslanım!
Qurban olsun sana dəyərsiz canım.

Q a n p o l a d:

Əlvida!.. Əlvida!.. Gözəl İsmətim!

S ə l m a:

(Ayağa qalqaraq)

Aman, yarəb! Uf, kəsildi taqətim...

Q a n p o l a d:

İsmət! Ah sənmişin?

S ə l m a:

Yarəb, mərhəmət! Mərhəmət, yarəb.

(Bu sırada İsmət gəlir)

İştə gəldi İsmət...

(İsmət ilk baqışda şaşıraraq donub qalır.)

Q a n p o l a d:

İsmət!

İ s m ə t:

Ah, Qanpolad! Qanpolad Əlvida!..

İsmət Eyvah!..

*(Hönkür-hönkür ağlayaraq Qanpoladı qucaqlar.)***Q a n p o l a d:**

Əşhəd... ən...la ilahə... illəllah...

S ə l m a:*(Həyəcanlı)*

Ah, getdin? Səni çox gördümü Tanrım?

Qızıl güllər açmış köksündə, yavrurum!

İ s m ə t:*(Sinirli)*

Qanpolad! Sən nə tez unuttun bəni?

Xayır, yalnız bıraqmam əsla səni.

*(Qanpoladın xəncərini çəkib özünü vurmaq istər.)***S ə l m a:***(Xəncəri onun əlindən alaraq hiddətlə)*

Bən səndən daha müstəhəqqim, İsmət!

Lakin Allah nəhy etmiş bunu... lə'nət,

Lə'nət bu iqbalə, bu ömrə lə'nət!..

İ s m ə t:*(Cənazəyi qucaqlayaraq)*

Ah, Qanpolad! Könlümdə qaldı həsrət...

*(Şiddətli hiçqırıqlar içində boğularaq bihiss qalır.)***S ə l m a:***(Qapıya yaxınlaşaraq şəşqın və sinirli bir halda)*

Allah, Allah! Təhəmmül ver, səbir ver!

Açıl, yarıl, parçalan, ey alçaq yer!

Yarıl! Bu talesizi çək qə'rinə!

Bəndə artıq təhəmmül yoq qəhrinə!

Yalnız bir pənahım, bir oğlum varkən,

Qanlı topraq! Ayırdın onu bəndən.

Yarəb, ədalət! Bəni öldür, qurtar!

Hər yer bana zindan kibi oldu tar.

(Qapıya doğru baxaraq)

Ah, bu xain qonaq aman istərkən

Niçin bən ona yer verdim bilmədən.

Oğlumun köksünü yarsın da gəlsin,

Bir cəllad kəndini amanda bilsin?!

Xayır, xayır, bu mümkün deyil əsla!

Sağ buraqmam... Bənim pəncəmdə hala!

Onun həddini bildirir bu əllər!

Qəlbinə yerləşsin gərək bu xəncər!

Gərək bulsun cəzasını...

(Təbdili-tevr ilə)

Ah, fəqət;
Oğlumun ruhu bəlkə eylər nifrət,
Bəlkə bəndən incinir, çünki şimdi
Qan dökməyə əsla riza vermədi.
Həm mültəci, həm qərib, həm misafir;
Xayır, vicdanım olmaz buna qadir.
Bir də hər nə yapsam bu dərdi silməz,
Məhv olsa aləm, Qanpolad dirilməz.
Xayır, əfv etməli!.. Getsin də miskin
Xəcalətdən ölsün, yerlərə keçsin!

(Dönüb İsmətlə oğluna baqaraq)

Yarəb! Ah, bu nasıl mənzərə?
Dəhşət!.. Sonsuz bir iftiraq içində vüslət!
Şəfəq zənn olunan şey yangın oldu;
Qönçələr açmadan sarardı, soldu!
Ah, nasıl iki heykəl kibi bihuş,
Bir-birini eyləmişlər dərəğuş!?

(Ətrafa baqaraq)

Xayır, gecikdirməsi pək səmərsiz;
Burdan şu qanlı dəf' olsun gərək tez,
Yoqsa xain parçalanır əllərdə...

(Yollara baqmaq için çəkilərək)

Bir baqayım kim var? Səlimgil nerdə?

(Büsbütün uzaqlaşib gedər, sonra Murad əlində tapança evdən dışarı çıxar. Həmən gözü Qanpoladın cənazəsinə ilişərək titrər, şaşqın və qorqulu bir halda.)

M u r a d:

Ah, bən nə yaddım? Nə günah işlədim!
Durduğum yerdə bən nə xəlt eylədim?
Qanpolad!.. İştə, qıydığım nevcəvan
Tükənməz bir uyğuya dalmış... aman!
Aman, yarəb, nədir bu qorqunc əhval?

(İsmətin halına diqqət edərək)

Ah, bu qız niçin böylə pəjmürdəhal?
Bu İsmətmi? Solğun bir gülə dönmüş,
Orxanı yandıran atəşmi sönmüş?
Odur, o... qızcıgaz nasıl da bayğın!
Ah, bənim bais... əllərim qırılısın!

(Ətrafa göz gəzdirərək)

Xayır, bundan sonra durulmaz burda,
Tez savuşmaq gərək başqa bir yurda.
Yoqsa buğum-buğum doğrarlar bəni;
Qurtaracaq yoq bir havadar bəni.

(Əlindəki tapançaya baqaraq)

Boş bir silah!.. Pək tuhaf, şimdi bundan
Həm daşıyan qorquda, həm də düşman.

(Qaçmağa hazırlanırkən Səlma qarşısına çıxar)

M u r a d:

(Tələşli və şaşqın)

Ah! Səlma
Qonaq qardaş, dur! Tələş etmə sən,
Qorqma, bir zərər gəlməz sana bəndən.

Amandasın; hiç qorqma, hiç sıqılma!
Sünki bən əvvəldən söz verdim sana.
Sən bir qonaqsın, qatil olsan belə,
Səlma həlak olur da, verməz ələ.

M u r a d:

(Tapançayı yerinə qoyaraq)

Aman! Ah, nə böyük qadınsın!

S ə l m a:

Amma,
Bir ricam var, sənin adın nə?

M u r a d:

Sorma!

S ə l m a:

Bilmək istərim, söylə!

M u r a d:

(Mütərəddid bir tövrlə)

Çərkəs Murad...

S ə l m a:

(Sinirli və çılgın bir halda)

Yarəb, mərhəmət! Ah, oğul! Qanpolad!

M u r a d:

(Başını aşağı dikərək kəndi kəndinə hiddətlə)

Öldürdüyün Qanpolad, Səlma pənah...
Murad! Sən nə vicdansız oldun, eyvah!

S ə l m a:

Aman, nə müşgül meşqədə qaldım, ah,
Ah, nə talesiz ana oldum, Allah!

İsmət bu sırada saçlarını aralayaraq, başını qaldırıb baqınır

S ə l m a:

(Yumşaq səslə)

Murad! Sən həm qəribsin, həm mültəci...
Burdan sağ qurtulub gedərsin şimdi.
Fəqət bilməlisin, şu qanlı arslan,
Şu qıydığın cavan oğlumdur...
İsmət *(Çığıraraq)* Aman!
Ah, nerdəsin Səlim! Gəl, İştə fürsət! Qanlımız burda...
Murad Ah!

S ə l m a:

(İsmətə)

Sus, qızım, İsmət!
Sus! Qərib bir qonaq verilməz ələ...

İ s m ə t:

(Səlmadakı xəncəri almağa çalışaraq)

Xayır, böylə vicdansız gərək öl!

S ə l m a:

(İsməti əli ilə rədd edərək)

Amandadır, yavrum, bildinmi?

İ s m ə t:

(Həyəcanlı bir halda Murada)

Cəllad!..

(Cənazəyi qucaqlayaraq)

Ah, qanın yerdə qaldımı, Qanpolad!?

M u r a d:

(Səlmanın əlindən xəncəri qaparaq İsmətə)

Xayır, bu qan yerdə qalmaz, baq iştə!

(Yürəyinə saplamaq istədiyi halda Səlma şiddətlə qoluna vurur; xəncər yerə düşər, dərhal kəndisi alır.)

S ə l m a:

(Hiddətli) Murad!..

M u r a d:

Doğrayın bəni r İştə-r İştə!

Əvət, doğrayın, məhv olmalı zalım!

Ah, bir alçağa mərhəmət nə lazım?

Qanlı bir canavar sağ bıraqlmaz;

Bən bir xainim, öldürün!

S ə l m a:

Hiç olmaz!

M u r a d:

Yaşatma, öldür, ana! Bəncə hala,

Billah, gəbərmək yaşamaqdan evla.

S ə l m a:

Xayır, sən bana eylərkən iltica,

Söz vermişim, dönməm sözümdən əsla!

(Bu sırada bir-iki ıslıq və tapança səsi eşidilir)

Murad *(Diksinərək)* Aman, yarəb!

S ə l m a:

(Qolundan tutub çəkərək)

Gəl! Hiç təlaş etmə, gəl!

Qaçmaq gərək... Qorqarım arta əngəl...

M u r a d:

(Kəndisi)

Hər tərəf qorquluq, qaçmaq səmərsiz.

(Aşkar)

Ah, bən nə bir yol bilirim, nə bir iz.

S ə l m a:

Gəl, hiç qəm etmə, gəl! Baq, iştə bir yol...

Düz, qorqusuz bir dərədir, əmin ol!

Burdan çıxar bir köyə, həm çəq sürməz,

Sağ qurtulub gedərsin, kimsə görməz.

İ s m ə t:

(Başını qaldırub həzin və atəşli bir ahənglə)

Yarəb, nə bəxtiyar imiş ölənlər!..

M u r a d:*(Səlmaya)*

Ah, nə qadar alicənabsın...

S ə l m a:*(Murada)*

Yetər!

Yetər get, durma get! Haydı, çəkil get!

Artıq savuş! Durmaq vaqtı deyil, get!

Murad Səlmadakı böyüklüyə qarşı sıqılaraq şaşqın bir halda yürür. Bir-iki adım getdikdən sonra dönüb baqar və dərin bir ah çəkərək büsbütün uzaqlaşır.

S ə l m a:*(Muradın getdiyi tərəfə doğru hiddətli və həyəcanlı bir səsle)*

Get, namərd qonaq, get! Alçaq mültəci!

Get, miskin hərif, get! Cəllad, yırtıcı!

Get, vicdansız! Kəndini qurtar, yaşa!

Ancaq vicdansızları bəslər dünya!

(Daha sinirli və qızgın)

Get, gözüm görməsin! Uzaqlaş, dəf' ol!

Nə haqsızlıq etdinsə Allahdan bul!

Get, çəkil get! Dinsiz, Allahsız xain!

Murdar izin bu topraqdan silinsin!

Oğlumu söndürdün, yandırdın bəni,

Get, kamə irdirməsin Allah səni!

(Göyə doğru ditrəyərək)

Mərhəmət! Yarəb, mərhəmət, inayət!

Təhəmmül ver! Qalmamış bəndə taqət;

Ah, qəlbim az qalır patlasın Allah!

(Cənazəyə doğru qoşaraq çılğınca)

Allah, nə bədbəxt ana oldum... Eyvah!

Həsreti könlündə can verən evlad!

Ah, qəhrəman oğul, nakam Qanpolad!

Hüseyn Cavid, əslində bu əsərində romantik faciə səhifələri yaratmışdır. Çünki, həyatda ola bilməz ki, ana olunun qatilini sığalaya, bağışlaya və xilasını üçün yol göstərə. Bu, gerçək ola bilməz. Amma, bununla müəllif nəyi önə çəkmişdir? Əlbəttə, humanistliyi və alicənablığı. Əgər ondan oğlunun intiqamını alsaydı, sonrası daha ağır olardı. Və bir az bundan öncə yaşadıkları hədsiz sevincləri tam əksinə olaraq, onun həyatına son nöqtə qoyur.

Orxan obrazı olduqca dəhşətli xarakterə malikdir. Dövrün bu kimi ağa-xan gənclərinin ümumi simasını önə çəkməklə, zorla gözəlliyin mümkün olmadığını və əslində ağır fəsadlarla nəticələndiyi göstərilir.

Hüseyn Cavidin poetik dil üslubu da çox güclü və rəvandır. Baxmayaraq ki, Türkiyə türkcəsiylə qələmə alınmışdır. Və Ana dram əsəri istənilən oxucu təbəqəsi üçün lazımlı və ibrətamizdir. Əgər sevgi qarşılıqlıdırsa, o, yarım qalsa belə ruhən yaşayır.

14.16.17.

MARAL

BİRİNCİ PƏRDƏ

Vəq'ə Qafqasya şəhərlərindən birində vəqə olur:

Səhnə: qürub zamanı Turxan bəyin evində divarı, döşəməsi xəlilər ilə süslü, alafranqa bir qəbul odası göstərir. Divarda Şeyx Şamilin rəsmi ilə bir böyük divar saati və bir ayna asılmış, sağda və solda birər qapı, bağçaya nazir iki-üç pəncərə, iki böyük lampə, sandaliyələr, masalar və sairə...

Maral sol tərəfdəki – açıq biraqılmış qapıdan içəri girər, kəndi halından məmnun olmadığı yüz-gözündən sezilir. Pəncərələrdən birini açıb bağçayı seyr edər və eşidilməkdə olan bülbül nəğmələrini dinləyərək məhzun və düşüncəli bir halda dalıb gedər:

N a z l ı:

(sağ qapıdan daxil olaraq).

- Maral! Mələyim, nə düşünüyorsun?

M a r a l:

Hiç, Nazlı... *bu sözü yoxla...*

N a z l ı:

Bən sana ana yerindəyim, yavrum!

Nə dərdin varsa, aç, söylə!

M a r a l:

Allah qızcığazımı sana çox görməsin!

Bu evdə yenə azçox səninlə təsəlli bulurum.

N a z l ı:

(bağçayı göstərərək).

Baq, şu bahar çiçəkləri,
şu bülbül nəğmələri nə qadar gözəl!..
Azacıq gedib gəz də, könlün açılsın.

M a r a l:

Ah, bu gözəl bahar hər kəsin könlünü açdığı halda, nədənsə bəni sıqıyor. O rəngarəng çiçəklərin lətif rayihələri sanki bəni boğuyor. O şətarətli bülbüllərin sevimli nəğmələri guya bana gülüyor, yaxud bənim talesizliyimə ağlıyor.

N a z l ı:

(yapma bir gülüşlə).

Allah eşqinə, hiç böylə padşah sarayında yaşayan bir xanım da taleyindən şikayət edərmə?

M a r a l:

Haqqın var, Nazlı bacı!.. Lakin bu geniş dairə, bu müzəyyən və gözəl odalar bana dar və qaranlıq məzarlardan daha sıqıntılı gəlir. Off, bəxtiyarlıq içində ölmək – kədərlər, üzüntülər içində yaşamaqdan bin qat xeyirli imiş. İki sənə əvvəl böylə məş'um, qara günü kim xatırlardı? Məs'ud bir gövərçin kibi saf və azadə yaşıyordum; məktəbi bitirmək üzrə ikən zavallı babam tərki-həyat etdi. Yüz yerdən görücü gəlməkdə ikən, yoq olası Turxan bəy bəla yıldırımını kibi üstümüzü aldı. Artıq onun adı gəlinə hər kəs susmağa başladı. Hətta Arslan da, sevgili Arslan da sükuta məcbur oldu.

N a z l ı:

Yaradana qurban olayım, hər şey onun əlində...
Bir gün insanı həm bədbaxt edər, həm xoşbaxt...

M a r a l:

Ah... Nazlı bacı, insan o vaxt xoşbaxt olardı ki, dünyaya hiç gəlməyəydi!..

Hər ikisi məhzunanə və düşüncəli bir sükut ilə baqışib dururlar. Bu sırada Bayram əsgərva ri qollarını sallayaraq, ayaqlarını yerə vura-vura qalın və mühib bir səslə:

“Bən bir türkün, dinim, cinsim uludur;
Sinəm, özüm atəş ilə doludur.
Doludur, doludur, Dur! Dur! Dur...”

deyə sol tərəfdəki qapıdan içəri girər, başısağağı olaraq odanın o biri başına qadar adımlar. Nazlı və Maral onun şu sərsəm və çocuqca hərəkətini heyvətlə seyr edib dururlar.

B a y r a m:

(başını qaldırıb onları görüncə şaşırır. Marala itiraz ilə).

- Ah, əfv edərsiniz, hiç sizin burada olduğunuzu bilmiyordum.

M a r a l:

(nazikanə).

- Bayram, Allah ağıl payladıqda sən nerədə idin?

B a y r a m:

(sırıaraq).

Göygöz mollanın yanında “şəkkiyyat” öyrəniyordum.

N a z l ı:

Vay, səni yoq olasan! Hələ utanmadan cavab da veriyor.

(Bayram mə'nasız qəhqəhələrlə digər odaya keçər.)

T u r x a n b ə y:

(saqalını tıraş etdirmiş olduğu halda daxil olaraq).

Aqşamlar xeyir olsun, Maral!

Nasılsın, iki gözüm? Keyflər eyimi?

M a r a l:

(məhzunanə).

Təşəkkür edərim.

T u r x a n b ə y:

(Maralın əlini əlləri içinə alaraq).

Lakin səni azacıq düşüncəli görüyürəm. Hər duruşunda, hər baqışında bir darğınlıq, bir küskünlük var. Bilirmisin, Maralım!.. Bu mə'sum çöhrəyi bir dəqiqə belə məhzun görmək istəməm. Burada sıqılacaq bir şey yoq! Canın nə istərsə, qəlbindən nə keçirsə, bir an içində mühəyya olur, mələyim! Bənim varım-yoxum, mülküm-malım, başım-canım sənə ən kiçik bir arzunu için fəda edilməyə hazırdır. *(Nazlı lampaları yaqıb çıxar.)*

Söylə, Maralım, söylə! Niçin bu qədər düşünüyürsən?

M a r a l:

(yapma bir nəzakətlə).

Doğrusu, yalnızlıq, arqadaşsızlıq bana çox tə'sir ediyör.

T u r x a n b ə y:

(onun sözlərindən bir mə'na çıxarmış kibi qəhqəhə ilə gülərək).

E...yy, anlaşıldı, gülüm, anlaşıldı... İnşallah bir-iki ay sonra oğlum Cəmil Barjomdan gəlir. Çapucaq ona da bir qız nişanlarız, vur-patlasın, çal-oynasın, əyləncəli bir toy məclisi qurulur. İştə o zaman, sana da, sənə kibi gözəl, mini-mini bir arqadaş bulunmuş olur. Həm də istədiyən qədər gülərsən, oynarsın.

B a y r a m:

(əcələ içəri soqulur).

Əfəndim, dostunuz, dava vəkili Nadir bəy gəlmək istiyör.

T u r x a n b ə y:

Haydı, söylə buyursunlar.

(Bayram çıxar, Turxan bəy Maralı öpərək mütəhəssira-nə.)

Get, Maralım, sən də get... İştə misafir gəliyör.

(Maral gedəcək olur.)

T u r x a n b ə y:

(arqasınca).

Maral!

M a r a l:

(dönüb baqaraq).

Əmriniz?

T u r x a n b ə y:

(onun gözlərinə diqqət edərək).

Hiç, yavrum, get! *(Maral çıxar, Nazlı daxil olub masa üzərinə iki-üç kül qabı qoyub gedər, Turxan bəy, Nazlıya eşitdirəcək bir*

ahənglə.) Sanki anası doğardoğmaz qızcığazın gözlərinə baqıb da ona görə ad qoymuş. Gerçəkdən Maral deyil, adətə maral baqışlı bir mələk!..

N a d i r b ə y:

(daxil olaraq).

Əssələmə-əleyküm...

T u r x a n b ə y:

Vəəleyküm-əssələmə, əfəndim, buyurun baqalım.

(Əl verib qarşı- qarşıya oturlar.)

N a d i r b ə y:

(Turxan bəyin saqalını tıraş etdirmiş olduğuna heyrət edərək).

Bu nə hal, bu nə qiyafət, canım?

Maşallah, büsbütün dəyişmişsiniz!

T u r x a n b ə y:

(əlilə bıyıqlarını oqşayaraq).

Doğrusu, bu son vaqtlarda saqaldan o dərəcə nifrət ediyorum ki, əsla görməyə gözüm yox.

N a d i r b ə y:

Gerçəkdən Maral xanımın üzərinizdə pək böyük tə'siri varırmış!

Sizi bir yıl əvvəl görmüş olanlar, əmin olunuz ki, şimdi tanıyamazlar.

T u r x a n b ə y:

(laübali).

E...y, nə yapalım, əzizim, ömür keçdikcə eşqin, sevdanın keçəcəyini də hər kəs söylər, durur! Fəqət yalan!.. Həm də pək

böyük bir yanlış... Bir şam yanıb, əriyib də sönmək üzrə ikən nəsil şiddətli bir nur saçarsa, işlə qoca bir könül də eşqə, məhəbbətə qarşı o dərəcə böhranlı bir hərarət, xəyala sığmaz bir şiddət göstərir.

N a d i r b ə y:

(təbəssümlə).

Lakin hər nə olarsa, yenə azacıq ağır davranmalısınız. Doğrusu, sizin yerinizə bən Cəmil bəydən utanıyordum. Yarın gəlib də bu yaşda bir qız aldığınızı görürsə nə der, əcəba?!

T u r x a n b ə y n:

Bıraq Allah eşqinə, çoluq-çocuq ağzına baqacaq deyiliz, a!..

N a d i r b ə y:

Pəki Cəmil nə yazıyor? Hala gəlmüyormu?

T u r x a n b ə y:

“Hüquq”dan diplomasını alıb da Barjoma gəlmiş, yorğunluğunu çıxarmaq üçün yazı orada keçirəcəkmiş.

N a d i r b ə y:

Barjomun nərəsində ev kiralamış?

T u r x a n b ə y:

Yazdığına görə Bəypolad ismində dağistanlı bir mühəndislə buluşmuş, onun ailəsilə bir yerdə yaşayırmış...

N a d i r b ə y:

Çoq ehtimal var ki, bir az sonra bən də gedərim.

T u r x a n b ə y :

Sizi görür-görməz, inan ki, Cəmil sevincindən çıldırır.

N a d i r b ə y :

Əlimdəki işləri yoluna qoya bilsəydim, artıq burada durmazdım.

T u r x a n b ə y :

Eyi xatirimə gəldi, bir xoş xəbər daha...

N a d i r b ə y :

(məraqla).

Nasıl? Nə imiş, əcəba?

T u r x a n b ə y :

Cəmili evləndirmək istiyorum, yalnız gəlib çıxmasını bəklirəm.

N a d i r b ə y :

Kim bilir! Bəlkə o, şimdiyə qədər birilə sevişib evlənmiş də, yalnız bizim xəbərimiz yoq...

T u r x a n b ə y :

Xayı, oğul bənimsə, xəbərsiz iş tutmaz. Onun için bir qız bulmuşum ki, röyasında belə görəmiz. Həm gözəl, həm anababasının bir danəsi, həm də son dərəcə zəngin.

N a d i r b ə y :

Bəncə gözəllik zəvqə aid bir şeydir. Sərvət isə, düşündüyünüz kibi, insanı pək da məs'ud edəmiz. Bir də bir qızı sərvəti için deyil, dilxah və tərbiyəli olduğu için alırlar.

T u r x a n b ə y :

Nadir! Nadir! Hiç bir hiss, hiç bir qüvvət, hiç bir yer yoq ki, orada altın, gümüş rol oynamasın. Əmin olunuz ki, dünyanın bütün izzəti bütün səadəti ancaq para ilə əldə edilə bilər.

N a d i r b ə y :

(yerindən qalqaraq).

Əvət, hər şey para ilə əldə edilir; illa fəzilət və insaniyyət!..

T u r x a n b ə y :

Xayı! Xayı... Fəzilət də paradadır, insaniyyət də...

N a d i r b ə y :

Yanıyorsunuz, əfəndim, sizə insan qılığında öylə çulsuz-palansız uzunqulaqlar göstərə bilirim ki, yalnız altından yapılmış bir palanları əskikdir.

Hüseyn Cavid, Maral adlı dörd pərdəli dram əsərində, digərlərində olduğu kimi, iki müxtəlif baxışı üz-üzə qoymuşdur. Və obraz şəklində həyat haqda fəlsəfənin dərinliklərinə nüfuz etməyə çalışmışdır. Turxan bəyin simasında zəngin insanın lovgalığı, ifrat təkəbbürü ilə, insanlığın mayasında belə pula-altına ehtirasın var olduğunu açıqlayır. Lakin, onun əksinə olaraq, Nadir bəyin düşüncəsi ilə isə, insanlığın pul-para ilə ölçülmədiyini önə çəkir. Əlbəttə, Turxan bəy kimi tiplər dünyanın hər bir məmləkətində rast olunan cəmiyyətinə məxsus qəbulənməz bir hədəfdir. Turxan bəy iztehzalı qəh-qəhərlə: **“Elə bir hiss, elə bir qüvvə, elə bir yer yox ki, orda altın, pul-para rol oynamasın?! Dünyanın hər bir izzəti, səadəti yalnız para ilə əldə edilir?!”**

Müəllif, Nadir bəy obrazını yaratmaqla insanlığın həqiqətən var olduğunu və heç bir qarşılıq ilə satın alınmadığını söyləyir. Nadir bəy hədəfində, ümumilikdə, hərtərəfli tərbiyəvi bir tədris var. Belə ki, 48 yaşlı Turxan bəyin 16 yaşlı, qızı yerində biri ilə evlənməsi də qəbul edilmir. Və zənginlik düşüncələrinə qarşı: **”Yanıyorsunuz, əfəndim, sizə insan qılığında öylə çulsuz-palansız uzunqulaqlar göstərə bilirim ki, yalnız altından yapılmış palanları əskikdir.”**

Göründüyü kimi, bu psixologiya, tək bir millətə və ya bir məmləkətə aid deyil. Eyni zamanda, dünyanın bütün cəmiyyətlərinə şamildir. Hüseyn Cavidin bəşəri fəlsəfəsi hər bir dövrün nəbzidir.

...Bu sırada Bəypolad ilə aşiq Sultan içəri girər, salamlaşaraq adlarını bir-birinə söylərlər. Hər üçü oturur, yalnız aşiq ayaqda durur.

T u r x a n b ə y:

(Bəypolada).

Təşrifiniz Barjomdanmı, əfəndim?

B ə y p o l a d:

Əvət...

N a d i r b ə y:

Cəmil bəyin keyfi nasıl?

B ə y p o l a d:

Əvvəllər azacıq yorğun kibi idi, lakin şimdiki eyidir. Həm də sizə məxsusi salamı var.

N a d i r b ə y:

Təşəkkür edərim.

(Daxil olur, Turxan bəyə).

B a y r a m:

Əfəndim, Çingiz bəy adam göndərmiş, diyor ki, bəy əfəndi evdə isə buyursunlar, bir az vaqt keçirəlim.

T u r x a n b ə y:

Söylə ki, misafirimiz var, əgər arzu edərsə kəndisi buyura bilir.

(Bayram çıxar.)

A ş i q S u l t a n:

(Turxan bəyə).

Bəndəniz gedəyimmi, əfəndim?

T u r x a n b ə y:

Gedə bilirsən, əzizim, fəqət sazını alıb geri dönmək şərt ilə.

(Aşiq Nadir bəyə baqar.)

N a d i r b ə y:

Zərər yox, madam ki, arzu ediyolar, sazını al da, gəl, fəqət çoq gecikmə!

A ş i q S u l t a n:

Baş üstünə, əfəndim...

(Çıqar.)

T u r x a n b ə y:

(Bəypolada).

Doğrusu, böylə birdən-birə təşrif etməniniz bəni o qadar sevindirirdi ki!.. Nasıl təşəkkür edəcəyimi bilmiyorum.

Bəypolad:

Əskik olmayın, əfəndim...

Nadimbəy:*(Bəypolada).*

Nasıl? Cəmil kəndinə eyi arqadaşlar bulmuşmu?

Bəypolad:

Xayır, o kimsəyə qarışmaz.

Nadimbəy:

Pəki, yalnız başına sıqılmıyormu?

Bəypolad:

Niçin sıqılsın! Səhər-aqşam həmşirəmin qızı Humay ilə bərabər seyrə çıxarlar.

Nadimbəy:

Zənn edərsəm, Cəmil təbiətdəki gözəlliklərə pək məftun olmalı!

Bəypolad:

Onu hiç sormayınız!.. Ya o, ya Humay xanım küçücük bir şələlə qarşısında saatlarca dalıb gedərlər.

Turxanbəy:*(Nadir bəyə).*

Ey, təbiətdəki gözəlliyə onlar məftun olmayıb da, bənmi olacayım? Gənclik öylə bir ne'mət ki, onunla hər şey insana xoş görünür. Ömür artdıqca həyatdakı nəş'ə də o nisbətdə əksilir; nəş'ə əksildikcə qeydi-həyat artar, qeyd artdıqca binlərcə sıqıntı-üzüntü

insanı sarmağa başlar. *(Divardakı saati göstərərək).* İştə bu saatin hər vuruşu həyatımız için ən müdhiş bir zərbə deməkdir...*(Bu sırada Çingiz bəylə Arslan bəy daxil olurlar.)***Çingizbəy:***(ciddi və məğrur bir ahənglə).*

Canım, biz alçaq könüllü peyğəmbərlərdəniz; dağ bizə gəlməzsə, biz dağın ətəyinə gedəriz.

Turxanbəy:*(qəhqəhə ilə).*

Hiç Çingiz adında peyğəmbər eşitdinizmi?

Çingizbəy:*(Turxan bəyə).*

Allah eşqinə, sən... sən hələ bəni tanımadınmı?

*(Məclisdəkilər ilə görüşürlər).***Turxanbəy:***(təkrar gülərək).*

Otur baqalım, əzizim, otur. Səninlə sonra qonuşacayım.

*(Çingiz bəy və Arslan bəy otururlar).***Çingizbəy:***(Bəypoladı diqqətlə süzərək).*

Əfsus ki, bəy əfəndiyi tanıyamıyorum.

Turxanbəy:*(Çingizə).*

Nasıl!? Ha, ha, ha... İştə, Bəypolad həzrətləri; Cəmilin Barjom arqadaşı, həm də pək alicənab və möhtərəm bir zat!

Çingiz bəy:

(böyük bir heyratla yerindən qalqaraq).

Aman, nə diyorsunuz!

Turxanbəy:

Əvət, əzizim!

Çingiz bəy:

(təkrar Bəypoladın əlini sıqaraq səmimi bir ciddiyyətlə).

Şübhəsiz, Dağıstan tərəfindənsiniz, deyilmi?

Bəypolad:

Əvət, qardaşım!.. Dağıstan türklərindənəm.

Çingiz bəy:

Ah, bu görüşdən nə qədər məmnun oldum, bilirmisiniz?

Bəypolad:

Əskik olmayın.

Turxanbəy:

(Bəypolada).

Əfəndim, Çingiz bəy Dağıstan xalqına qarşı pək başqa hörmət, pək başqa bir məhəbbət bəslər; dağıstanlı adı eşitdimi, bütünü çıldırır.

Çingiz bəy:

Fəqət haqsızımıyım? Onu söyləyiniz!.. *(Şeyx Şamilin divarda asılmış rəsminə yaqlaşaraq kəskin bir ahəng ilə).* İştə həm fazil, həm cəngavər bir dağıstanlı! İştə Şeyx Şamil!.. Baqınız, yalnız şu

heykəli-cəladət, şu qoca qəhrəman, ilələbəd dağıstanlı adını yaşatmaq üçün kafidir! Ah, nədənsə bilməm, daima şu böyük simaya qarşı qəlbimdə dərin bir hörmət, böyük bir məhəbbət hiss edirəm. Şu parlaq nasiyədə, şu düşüncəli gözlərdə öylə mə'nalı bir əzəmət, öylə əzəmətli bir məhəbbət var ki, yalnız dostları deyil, düşmanları belə bir baqışda heyran olub qalırlar.

Turxanbəy:

(yerindən qalqaraq).

Yaşa, Çingiz, yaşa!.. Doğrusu, sözlərinizin hər biri birər elmas parçasından daha dəyərlidir. *(Bu sırada aşiq Sultan içəri girər).* Otur, aşiq, otur, baqalım. *(Qapıya)* Bayram! Bayram! *(Bayramdan cavab gəlməz, Arslan bəy onu çağırmaq üçün qalqar).*

Turxanbəy:

(Arslan bəyə).

Rica edirəm, söylə çay gətirsinlər...

Arslanbəy:

Bu saat, əfəndim.

(Sağ qapıdan çıxar).

Turxanbəy:

Haydı, Sultan, söylə baqalım!..

Aşiq Sultan:

Bəylər, əfəndilər nə əmr edər?

Çingiz bəy:

Sənin keyfin nə istərsə, onu...

A r s l a n b ə y:*(daxil olub Turxan bəyə).*

İştə gəliyor, əfəndim...

T u r x a n b ə y:

Allah onun bələsını versin.

*(Bayram çay gətirir. Payladıqdan sonra çıxar.)***A r s l a n b ə y:***(Çingizin qulağına heyrətlə).*

Ah, Maral, nə Maral!.. Maral demə, bir cənnət pərisi...

Ç i n g i z b ə y:*(hiddətli, fəqət alçaqdan).*

Arslan! Gözlərimin içinə bir eyi baq!..

A r s l a n b ə y:*(təlaş ilə).*

Aman! Rica edərim.

Ç i n g i z b ə y:*(eyni ahənglə).*

Sən vicdanını nerdə qayb etdin?

A r s l a n b ə y:*(şaşqın).*

Çingiz!..

N a d i r b ə y:

Haydı, Sultan, söylə baqalım...

(Çingizlə Arslan bəyə təbəssümlə).

Gizli söhbət yasaqdır, əfəndilər!..

A ş ı q S u l t a n:*(başlar)*

Vicdanları parlaq tutan sevgidir,

Sevgisiz könül ya daşdır, ya dəmir...

Bir könülə iki sevgi yaraşmaz,

Könül bir, sevgi bir, böyük Tanrı bir...

*(Mükərrər.)***T u r x a n b ə y:***(başını sallayaraq mütəfəlsəfanə təkrar edər).*

Könül bir, sevgi bir, böyük Tanrı bir...

A ş ı q S u l t a n:

Əfəndilər!..

Sevgidədir ancaq Allah rızası, Sevgisiz bir gönül şeytan yuvası... Qardaşım! Bu dünya kimsəyə qalmaz, Aldanma! Çürükdür əsli, əsası...

*(Mükərrər.)***Ç i n g i z b ə y:**

Yaşa, Sultan, yaşa!

*(Aşiq bir-iki öksürür. Bu sırada Bayram, bənzi uçmuş bir halda içəri girib döşəməyi gözdən keçirir, ciblərini araşdıraraq şaşqın və mütəcəssis bir halda çıxıb gedər.)***A ş ı q S u l t a n:**

Aaxx...

İnsan bir gün dikən, bir gün çiçəkdir,

İnsan gah bir şeytan, gah bir mələkdir. Fənalıq, eyilik bil nə deməkdir!

Yarın adın dastan olur dillərdə...

(Mükərrər)

Hər tərəfdən Sağ ol! Var ol! – deyə aşığı alqışlarlar.

Aş ı q:

(yənə davam edər).

Ağalar!..

Nə buldular İsgəndərlər, Çingizlər!? Qanlar döküb, canlar
yaqıb getdilər!.. Cihanı titrədir alt-üst etdilər,

Qanlı bir iz bıraqdılar ellərdə... *(Mükərrər)*

Çingiz bəy:

(nifrətlə).

Aş ı q!..

Aş ı q:

Əfəndim...

Çingiz bəy:

(qapıyı göstərərək hiddətli).

Artıq yetişir, haydı dəf' ol!..

Turxan bəy:

(heyrətlə).

Niyə, canım!? Nə oldu ki?

Nadir bəy:

(mə'nalı bir qəhqəhədən sonra).

Zərər yox, Sultan, sən get. *(Aş ı q gedər).*

Turxan bəy:

(Çingizə).

Yazıq deyilmi ya!.. Niçin könlünü qırdın?

Çingiz bəy:

(sinirli).

Allah eşqinə, söylətmə bəni...

Turxan bəy:

Pəki, nə oldu ki?! Söyləsənə!..

Çingiz bəy:

(qızğın).

Daha nə olacaq!.. Böyük Çingiz, o sarsılmaz hökmdar tarixi-
mizin ən şanlı bir qəhrəmanı olduğu halda, təhqir ediliyor da kim-
sə əhəmiyyət vermiyor.

Turxan bəy:

(Çingiz bəyə).

Bu, təhqir deyil, əzizim, bəlkə tarixlərdə görünmüş bir həqiqətdir.

Çingiz bəy:

(ayaqda gəzinərək qayət sinirli).

Əfv edərsiniz, əfəndim! Öylə çürük həqiqətlər bir taqım boş
qafalara yerləşə bilir. Mühakiməli bir adam, öylə iftiralara əsla
qulaq verməz. *(Daha şiddətli).* Azacıq insaf etməli. İştə hər millə-
tin tarixi meydanda... Əcnəbilər böyük İsgəndər, böyük Napole-
on deyə öz qəhrəmanlarına abidələr yadırdır, heykəllər dikdirir-
yorlar. Fəqət bizlər!.. Bizlər isə Çingiz kibi cihangirlərə, Teymur
kibi qəhrəmanlara xunxar, canavar deyə ləkələmək istiyoruz!

Bəypolad:*(Çingiz bəyə).*

Doğrusu, bu xüsusda bən də səninlə həmfikirim. Gerçəkdən, millətimiz pək sönük, pək mühakiməsiz... Daima düşman ağzından eşitdiyi iftiraları bir həqiqət zənn edib də, ona görə söz söylər. Həm də bu iftiralər, bu həqarətlər ən ziyadə Şərq kitablarına məxsus bir haqsızlıqdır.

Turxanbəy:*(Nadir bəyə).*

Pəki, bu xüsusda sən nasıl düşünürsən?

Nadirbəy:*(sandaliyədən qalqaraq məharətli bir natiq tevrilə).*

Hər kəs eyi bilir ki, bən əsla qan dökülməsini sevməm. Deyil ki, məxluqatın, ən şərəflisi olan insanların, hətta zəif, aciz bir qarınanın belə qanına girmək, bəncə, əfv edilməz bir cinayətdir. Fəqət, tarixi-aləm bir dəfə gözdən keçirilsin... Şimdiyə qadar qansız, müharibəsiz hanki vəq'əyə rast gələ bilərsiniz? Birinci olaraq tarixi-müqəddəsi alın. Nə bulursunuz?.. İlk səhifədə Qabil kibi xain cəllad bir qardaş siyah nasiyəsilə qarşınızda dikilib durur. Sonra yapraqları çevirin! Dinisiyasi binlərcə qanlı səhifələr göz-lərinizi qamaşdırır. Din və məzhəb bayrağı altında dökülən qanlar bir yana, siyasət naminə edilən məzalimi sayıb bitirmək için binlərcə, milyonlarca kitab lazım... Yalnız Çingizi, yaxud onun kibi bir-iki cihangiri haqsız görüb də başqalarını haqlı göstərmək, zənnimcə pək böyük bir haqsızlıqdır.

Bəypolad:

Əvət, doğru, həm də pək doğru...

Nadirbəy:

Lakin yenə təkrar edərim, bəncə, əsil qəhrəmanlıq yara bağlamaqdadır, abad etməkdədir. Yoqsa həmcinsinə qıymaqdan, yaqıb-yıqmaqdan zəvq alanlar, başqasının fəlakətində səadət arayanlar, birər adi cəlladdan başqa bir şey deyildir.

Çingizbəy:*(şiddətli qəhqəhələrlə).*

Öylə isə bütün insanlar, bütün təbiət, bütün kainat birər cəllad deməkdir.

Bəypolad:*(saatına baqaraq ümumə).*

Əfsus ki, şərəfi-müsahibətinizdən məhrum olmaq zamanı yetişdi *(Turxan bəyə)*. Müsaidə buyurulsa...

Turxanbəy:

Nə əcələ ediyorsunuz, canım!..

Bəypolad:

Vəzifəm, rəsmi vəzifədir əfəndim, bir az daha geciksəm boynuma məs'ulyyəət gəlir. Çünki şura bana müntəzirdir.

Turxanbəy:

Bu şura niçindir, əcəba?

Bəypolad:

Dəmiryol məsələsinə aiddir, əfəndim!

T u r x a n b ə y:

Pəki, bu gəlib-getməkdən biz nə anladıq?!

B ə y p o l a d:

İnşallah, yenə görüşürüz.

(Bu sırada Bayram şaşqın bir halda daxil olur, yenə ətrafi gözdən keçirir, bir daha ciblərini yoqlar. Boş qədəhləri toplayıb götürmək üzrə ikən bir-ikisini düşürür.)

T u r x a n b ə y:

Nə olursun, bə!? Çıldırдыңmı?!

B a y r a m:

Əfəndim, əfv edərsiniz... *(Yaşarmış gözlərini silərək).*

Ah, bilməm çaldılarımı? Kəndimmi düşürdüm? İki aylıq ma-aşım qoltuq cibimdə idi... *(Hönkür-hönkür ağlayaraq).* Getdi, əvət, getdi... Bütün əməyim hədər oldu, getdi...

B ə y p o l a d:

(kəskin və hiddətli bir tevr ilə Bayrama).

Gəl buraya, oğlum! *(Bayram ona yaqlaşır və donuq bir vəziyyətlə baqıb dururkən Bəypolad sərt və atəşli bir sillə eşq edər, məclisdəkiləri dərin bir heyrət alır, Bayram da durduğu yerdə dona qalır.)*

B ə y p o l a d:

(Bayrama).

Qeyb etdiyən para nə qadardı?

B a y r a m:

(titrək səslə).

İki altın, əfəndim...

(Bəypolad cibindən iki altın çıxarıb Bayrama vermək istər.)

T u r x a n b ə y:

(mane olaraq).

Aman, rica edərim! Nə yapıyorsunuz? *(Çantasını çıxarır).*

B ə y p o l a d:

Xayır, əfəndim, bənimlə Bayramın arasına kimsənin girməsini istəməm. *(Bayram əllərilə göz yaşını silər. Turxan bəyə baqaraq verilən parayı qəbul etmək istəməzsə də, Bəypolad zorla avcuna sıqışdırır və əlini onun omuzuna qoyaraq sərt və kəskin bir ahəng ilə).* Bayram! Oğlum, Qulaqlarımı eyicə aç! Sözüümü, nəsihətimi dinlə!.. Sən bir baba yigitsən, bu hal sana yaraşmaz. Sən bir türk oğlusun, mərd oğul kökünü unutmaz. Ər oğlu ər ol, qəlbini dar tutma!.. Baq nə diyorum sana, sözlərimi unutma!.. *(Qayət şiddətli və ağır bir ahəng ilə).*

Heysiyyətli bir baba yigit, nə oynar... nə gülər... nə də ağ-lar... Çünki oynamaq çingənələrin işidir, gülmək çocuqların payıdır, ağlamaq da dul qadınlara yaraşır... Anladınmı? İştə bu qadar! Haydı, get!..

(Bayram qədəhləri alıb çıxar.)

B ə y p o l a d:

Əfəndilər! Cəsarətimin əfv ediləcəyinə əminim, çünki səmimiyyətədən iləri gələn qüsurlar daima əfv edilir. Bir də bənim təbiətim bu!.. Nərdə boynu bükük və miskin bir erkəyə rast gəlsəm, dərhal sinirlərimə toqunur, baxüsus o adam türk qevminə mənsub olursa!..

Ç i n g i z b ə y:

(Bəypolada).

Zatən bu böyük bir məziyyət, böyük bir fəzilətdir, əfəndim!

B ə y p o l a d:

(Ümumə).

Nə isə, təkrar əfvinizi istirham edər, Allaha ısmarlarım, qar-daşlar! (Ağır adımlarla çıxar, məclisdəkilər də onu tə'qib edər).

T u r x a n b ə y:

(çıxdıqları sırada Bəypolada).

Gəlişiniz bizi nə qadar məmnun etdisə... əmin olunuz ki, ge-dişiniz də bir o qadar məhzun ediyər.

B ə y p o l a d:

(qapı arasında).

İnşallah, yenə görüşürüz.

(Artıq görünməz olurlar. Sonra Maral daxil olur, misafirlərin çıxdığı qapıya doğru iləriləyərək baqınıb düşünür.)

N a z l ı:

(gələrək).

Getdilərmi?

M a r a l:

Əvət, getdilər. (Yerdə sarı bir gül görüb alır. Nazlıya göstə-rərək yarı məhzun, yarı mütəbəssim bir halda). Baq!.. Bir baq, Nazlı bacı!.. Ayaqlar altında əzilən bu bədbəxt gülü, bu vərəm-li çiçəyi görüyormusun?! Beş gün sonra, işlə bən də bunun kibi təvərrüm edərım!

N a z l ı:

(mütəəssir və nəvazişkar bir səslə).

Ah, yavrum!..

M a r a l:

Əvət, beş gün sonra, bən də bunun kibi sönüb gedərım.

N a z l ı:

(masa üzərində bir cığara qutusu görüb alaraq).

Bu nə? Bu gümüş qutuyu kim unutmuş?

M a r a l:

Kim bilir!.. Bəlkə yeni gələn misafirindir.

N a z l ı:

Baqınız, işlə, yazısı da var.

M a r a l:

(alib oquyaraq).

Bunu Arslan bəyə yadigar vermişlər...

(Dərin bir ah çəkər).

N a z l ı:

Öylə isə Bayramı çağırayım da, tez qoşub kəndisinə versin.

(Maral dərin bir sükutla düşünür).

N a z l ı:

Çağırayımı?..

M a r a l:

Pəki, çağır!

(Nazlı sağ qapıdan çıxar. Maral məhzun bir nəzərlə qutuya baqıb düşünür. Bu sırada Arslan bəy sol qapıdan acələ içəri girər.)

M a r a l:

Ah!..

(deyə şaşırır, qutu əlindən düşü verir).

A r s l a n b ə y:

Aman, əfv edərsiniz... Qaliba sizi rahatsız etdim?

M a r a l:

(məhcub).

Xayır, xayır... *(Qutuyu yerdən almaq istər).*

A r s l a n b ə y:

(çapucaq kəndisi alaraq).

Aman, zəhmət etməyiniz!..

M a r a l:

(yarı naz, yarı məhcubiyyətlə).

Xayır, nə zəhməti var.

A r s l a n b ə y:

Müsaidənizlə, sizə kiçük bir rica etmək istərim, amma...

(Maral sükut edər).

A r s l a n b ə y:

Şu əlinizdəki gülü bana verirmisiniz?

M a r a l:

(süzgün bir baqışla uzataraq).

Alınız!..

A r s l a n b ə y:

(gülü alıb qoqlayaraq).

Ah, bilsəniz bu yadigara... əvət, əllərinizi öpmüş olan bu münis gülə, ömrüm olduqca pərəstiş edəcəyim. Həm də son nəfəsimdə bunu qoqlayaraq dünyadan gedəcəyim. *(Pərəstişkarana və məftunana baqışlardan sonra, hamam dışarı fırlar).*

M a r a l:

(qapıya doğru ilərilər, məhzun və yaralı bir səslə).

Ah, Arslan, Arslan, Arslan!.. *(deyə əli alnında, boynu bükük və dalğın bir halda qapıya dayanır).*

Çox qəribədir ki, Hüseyn Cavid müxtəlif əsərləri boyu vərəm sözlərini tez-tez işlətməmişdir. Bəlkə də heç zərrə belə düşünməmişdir ki, bu acı onun ailəsinə də daxil ola bilər. Bu, Ərtoğrul hekayətində, olduqca dözülməz bir tale yazısıdır.

Hüseyn Cavid yaratdığı səhnə obrazlarının dil, xarakter, davranış rəngarəngliklərində hər zaman üçün aktual olan çox güclü detallar ortaya qıymışdır. Evində keyf məclisi qurmuş orta boylu, şişman bədənli mülkədar Turxan bəyin, haqqında danışılan xalq qəhrəmanının tarixi həqiqətini təsdiq etməsi, onun xaraktercə dürüst olmasını da önə çəkir. Müsafirələrindən biri olan topçu alayının zabiti Çingiz bəyin, portreti önündə Şeyx Şamili bəhs etməsi, Turxan bəy tərəfindən almas daşları kimi qəbul edilir. Bu kəlmə daha güclüdür ki, “*Şeyx Şamilin rəsmi önündə belə düşmən ona heyran olur*”.

Evin xidmətçisi Bayramın altın itkisi səhnəsi də dərindən mənə kəsb edən çox əhəmiyyətlidir. Bəypoladın ona vurduğu sərt şillə, bəlkə də yerində və tamamilə doğrudur. Çünki, itirdiyi altın üçün

uşaq kimi kiçilməsi, təlaşlı davranması, bir baba türkə, əlbəttə yaraşmaz.

Qadına aid kadra gəldikdə isə...

Əsəri mütaləyə edən hər bir normal oxucu əla bilir ki, 48 yaşlı Turxan bəyin 16 yaşlı Maral adlı zərif bir qızı özünə arvad etməsi, böyük yanlışıqdır. Mülkədar adam özü də aydın dərk edir ki, qız ona uyğun deyil və o hər zaman ruhən ondan qaçır. Fiziki cəhətdən sahib çıxmaq asan olsa da, lakin ruhən...

Turxan bəy məclisində Aşiq Sultan səhnəsi daha ciddi, daha bəşəridir. Həm insanın ülvü hissləri dərkində, həm də dünyaya firanlıq etmişlərin anlatma tərzində.

Aşiq Sultanın bütün kəlmələri biri-birinə güclü şəkil və mənə ilə söykənən canlı, heyrətamiz həyat həqiqətləridir:

Vicdanları parlaq tutan sevgidir,
Sevgisiz könül ya daş, ya dəmir.
Bir könülə iki sevgi yaraşmaz,
Könül bir, sevgi bir, böyük Tanrı bir.

Əlbəttə, bu bəşəri dərk və dəyərin anlamında Turxan bəyin dumanlı pərişanlığa çökməsi təbiidir:

Könül bir, sevgi bir, böyük Tanrı bir.

Aşiq Sultan:

Sevgidədir ancaq Allah rızası,
Sevgisiz könül şeytan yuvası.
Qardaşlar! Bu dünya kimsəyə qalmaz.
Aldanma! Çürükdür əsli, əsası.

Bu bəşəri fəlsəfə, əlbəttə Hüseyn Cavid mükəmməlliyidir. Yaradılmışların ali məxluqatının yetişmə, seçim, yaşam – forma – mücadilə tərzidir. Cəmiyyətdə doğru – kamil yetişən insan seçimində, yaşamında, forma və məslək mücadiləsində mükəmməl insandır. Belə insanlar zülmətlərdə doğan və parlayan işıqlardır. Bu güclü ulduzlar bəşəriyyəti sağlam sabaha səsləyir və işıqlı gələcəyə aparmağı bacarırlar. Onların fani dünyada gördükləri işləri yalnız xeyrxahlıqlardır. Qurub-yaratmaq.

İnsan bir gün dikən, bir gün çiçəkdir.
İnsan gah bir şeytan, gah bir mələkdir.
Fənalıq, eyilik bil nə deməkdir?!
Yarın adın dastan olur dillərdə.

Bu misralarda həm ruh oxşayan, həm qəlb üşüdən mənə kəsərinin izahlarına isə ehtiyac bilmirəm. Lakin, Aşiq Sultanın həməən sərt münasibətə çevrilən növbəti – son tarixi bəhsi isə, daha actual, yandırıcıdır:

Ne buldular İsgəndərlər, Çingizlər?!
Qanlar döküb, canlar yakıb getdilər!..
Cihanı titrədib alt-üst etdilər.
Qanlı bir iz burakdılar ellərdə.

Əlbəttə, bu hesabların hamısı canlı tarixi həqiqətlər olub. Lakin, alay zabiti Çingiz bəyin bununla barışmaması, bu üzdən Aşiq Sultanın qarşısına amansız səd qoyması, məclisdən qovması böyük haqsızlıqdır. Çünki, bəşəri cahangirlikləri ilə dünyanın hər köşə-bucaqında kütləvi insan qırğınına səbəb olan qanlı müharibələrin başında duranların heç birinə insan deyə müraciət etmək mümkün deyil. Qanlı Fatehin hansı insanı sifəti var ki?

Cahangirlər yalnız özlərinə məxsus olmayanlar – torpaqlar, sərvətlər uğruna savaşımışlar. Bu tarixi vəhşətlərin qurbanları isə günahsız, yoxsul xalqlar – insanlar olmuşlar.

Çingiz bəyin, Çingiz xanları müdafiə etməsi, naşılıqdır. Çünki, ümumilikdə, dünyanı öz savaqları sayəsində əsrlər boyu qan içində boğan bütün təbəqənin fatehləri hesabsız günahlara batmış canavar xislətli yaranmışlardır. Həm də İsgəndərlər, Napoleonlar...

İKİNCİ PƏRDƏ

İki həftə sonra Barjomda səhər vaxtı, pək kənardə açıq və mənzərəli bir guşə arz edər. Tək-tük sərv ağacları və iki-üç danə də bıçqı ilə kəsilmiş ağac kötüyü görünür. Cəmil bəy əlində bir kitab olduğu halda, Bəypolad ilə bərabər, ağır adımlarla yürüyərək gəlirlər. Uzaqda çoban düdüyü çalınır və bülbül şaqırtısı eşidilir.

Bəypolad:

İştə, hər zamankı yerimiz!.. Buracıqda oturub yorğunluğumuzu alsaq eyi olmazmı ya?..

Cəmil bəy:

Oturalım, əfəndim, burası qadar gözəl, baqımlı bir yer bu civarda pək az bulunur. *(Hər ikisi ağac kötükləri üzərində oturlar).*

Bəypolad:

(kötükləri göstərərək).

İştə, böylə təbii yerlərin sandaliyələri də kəndinə məxsus!..

Cəmil bəy:

Allah eşqinə bir baqınız!.. Ormanları inlətən şu vəhşi musiqi, ruhumuzu güldürən şu bülbül nəğmələri nə qadar munis! Nə qadar dilbər! Hələ nəzərimizi oqşamaqda olan şu lətif mənzərələrə, şu təbii gözəlliklərə neredə rast gələ bilirik?!

Bəypolad:

Öylə ya... Cənnəti bu qadar tərif, tevsif edərlər, İştə burası da cənnətdən bir parça deməkdir.

C ə m i l b ə y:

Şübhəmi var?!

B ə y p o l a d:

(*təqdirəmiz*).

Amma sizin bağçanın çiçəklərindən də keçilməz ha! Turxan bəydən ayrıldığım gecə gözəl bir mehtab var idi, gözlərim bağçayı şənletən çiçəklərə ilişdi, doğrusu, ailənizdəki hüsnitəbiətə heyran oldum.

C ə m i l b ə y:

Xayır, əfəndim, o bağçayı keçən sənə görməliydiniz. Di-varlarına varıncaya qadar rəngarəng çiçəklərlə bəzənmişdi. Tavus tükləri kibi hər baqışda insana başqa bir gözəllik ərz edərdi. (*Məhzunanə*). Fəqət zavallı anacığım vəfat edəli pək çox deyil... onunçün bu yıl bağçaya eyi baqmadıq. Doğrusu, könül açıqlığı olmayınca, insandakı nəş'ə də alt-üst oluyor. Artıq hiç bir şeyə həvəs qalmıyor.

B ə y p o l a d:

E...yy, cavanlıqda insanın hissiyyatı pək daşğın, pək həyəcanlı olur. Baq, siz bu dərəcə məhzun olduğunuz halda, Turxan bəydə hiç öylə bir hal görünmüyordu.

C ə m i l b ə y:

Onun qayğı ilə, sıqıntı ilə nə işi!? O, yalnız kəndini düşünür, kəndi keyfinə baqar. Hələ yazıyolar ki, bu günlərdə evinə on altı yaşında bir gəlin də gətirmiş!..

B ə y p o l a d:

Gəlin dedin də eyi xatirimə gəldi. Turxan bəydən ayrıldığım zaman, bəni bir tərəfə çəkib dedi ki: “Qomşumuzda milyonçu bir bəy var, kəndisi bənimlə əhbab... həm də gözünün ağıqarası bir danəcik qızı var. Şimdi Cəмили bəklilyolar, söylə çocuqluq etməsin! Fərsət əldən çıxar, sonra peşiman olur. Çoq geciksə bir məktub yazsın, nişan yüzüyünü göndərəlim də, iş bitsin, getsin...”

C ə m i l b ə y:

(*yarım qəhqəhə ilə*).

Amma da nə gözəl fərsət. Nə xoş xəbər!.. Demək ki, taleyiminiz yıldızı doğmağa başlamış da, xəbərimiz yoq... (*heyratlə*) Allah, Allah! Dünyada nə əcaib mühakimələr var imiş!.. Böylə qaranlıq dama daş atmaq, ya qeybdən səadət ummaq, əcəba hanki divanənin xəyalından keçər!.. (*Qızğın və sinirli*). Demək ki, bir qızı və ya bir oğlanı məhv etmək için yalnız ana-babasının rızası kafi imiş!..

B ə y p o l a d:

Bu nə demək!.. Şükür Allaha, əqlin, kəmalın hər kəsdən ziyadə... Eyicə düşünüb daşınırsın, kəndi hissiyyatını dinlərsin... Sana zor edəcək deyillər, a!?

C ə m i l b ə y:

Görünür ki, bizim yerin adətindən əsla xəbəriniz yoq... Zor etmək deyil, insanı qəhr etmək belə onlarca əhəmiyyətsiz bir iş.

B ə y p o l a d:

Sən bu xüsusda hiç məraq etmə!.. Sizin yerin adətini bil-məsəm də Turxan bəyi görüb tanıdım... Zənnimcə o, böylə bir haqsızlığı əsla rəva görməz.

C ə m i l b ə y:

Bəlkə bən yanıyorum!.. Allah ağzınızdan eşitsin! (*Ətrafa bəqaraq*). İştə, Səltənət xanım da gəldi.

B ə y p o l a d:

Pək gözəl, gəlsin baqalım, həmşirə xanımda nə xəbər var...

S ə l t ə n ə t:

(*gəlarək*).

Yenə bir guşəyə çəkilib də nə həsb-hal ediyorsunuz?

C ə m i l b ə y:

(*yerindən qalqaraq tə'zim ilə*).

Hiç... Öylə bir şey deyil; təbiətin gözəlliyindən, insanlardakı eyi-fəna hallardan bəhs ediyoruz.

S ə l t ə n ə t:

(*Cəmil bəyə*).

Otur, əzizim, otur!..

C ə m i l b ə y:

(*bir ağaca dayanaraq*).

Böylə daha eyi...

B ə y p o l a d:

(*Səltənətə*).

Humay nerdə... həmşirə?

S ə l t ə n ə t:

Nişanlısı Şahmar bəydən məktub almış. (*Cəmil bəyin halı dəyişir*).

Zənn edərsəm ona cavab yazıyor.

B ə y p o l a d:

Pəki, Şahmardan nə xəbər?

S ə l t ə n ə t:

Bu günlərdə Qazandan Peterburqa getmiş...

B ə y p o l a d:

Amma bu zabit qısmı də pək tuhaf şey!.. Əqillisi gerçəkdən böyük bir fəzilətə malik olur, Şahmar kibilər də əsil timarxanədən başqa bir yerə yaramaz. Şimdi kim bilir, yenə hanki meyخانə bu-cağında sızıb qalmış...

Səltənət. Hənuz gəncdir, qardaşım, yavaş-yavaş yumuşar, uslanır.

Bəypolad (*heyətlə*). Kim!.. Şahmarmı?.. Yazıqlar olsun! Adam tanımaqda eyi məharətiniz var!.. Dünyanın bütün dəliləri uslanır da, inan ki, o yenə uslanmaz. Onun adı gəlincə, sanki Humayı qarşımda ağlar görüyorum.

S ə l t ə n ə t:

Nə yapalım? Şimdi hər hansı qıza baqşanız, ən birinci arzusu evlənəcəyi adamın zabit olmasıdır.

B ə y p o l a d:

(*acı qəhqəhə ilə*).

Ona şübhəmi var!.. Hər kəs bilir ki, zabit həyatı ən məs'ud bir həyatdır! Baxüsus, Şahmar kibi bir abdalın işi nə ola bilir?.. Qılıcı-nı şaqırdataraq vaxtında maaş almaq, gecə-gündüz klublarda, teatrolarda boşboğazlıq etmək... Nerəyə getsə rəfiqəsi xanım əfəndi də bərabər... Böylə qayğısız bir həyatı əcəba hanki qız sevməz?!

Bu halda yaqında bir tufəng açılır. Səltənət diksinir. Bəypolad və Cəmil səsgələn tərəfə baqarlar.

C ə m i l b ə y:*(titrək və sinirli).*

Əcəba insanlıqda bu cəlladlıq, bu xunxarlıq nə vaxta qadar dəvam edəcək! *(Əlilə işarə edərək)*. Bir şu avcıya, şu vicdansız hərifə deyən yox ki, o günahsız quşcığazı məhv etməkdə nə mə'na var? Bir az əvvəl, zavallı daldan-dala qonaraq şaqırşaqır ötüyor-du. Ah, mərhəmətsiz cəllad! Mədəni canavar!

S ə l t ə n ə t:*(Cəmil bəyə).*

Tuhaf şey!.. Sən bunu birinci dəfəmi görüyorsun?

Bəypolad: (Cəmilin qolundan tutaraq). Bilirmisin, Cəmil! Sən bu əsr üçün deyil,

bəlkə başqa bir zaman üçün yaradılmışsın. Hissiyatın o qadar nəcib, o qadar ali ki, şu mühit sənin için pək dar, pək qaranlıqdır... *(Əlilə göstərərək)*. Haydı gəl, bu tərəfdən şu qarşığı tərəyə çıxalım; orası pək mənzərəli bir yer...

S ə l t ə n ə t:

Əvət, orası pək gözəl... Ətrafı gözdən keçirdikcə insanın könlü açılır. Fəqət Cəmil bəy azacıq zəif, fəzləcə yorğunluq vücudunu üzər deyər qorquyorum.

C ə m i l b ə y:

Əvət, doktor da öylə deyir. Hələ yoquş çıxıb kəndimi yormaqdan büsbütün mən' ediyor.

S ə l t ə n ə t:*(Cəmilə).*

Humay gəlib bizi soracaq olursa, yerimizi söylərsin. Arzu edərsə o da gəlir; istəməzsə buracıqda səninlə bərabər qonuşub gəzinir.

C ə m i l b ə y:

Pəki, əfəndim, söylərim...

Bəypolad ilə Səltənət Cəmil bəyə yünüil bir təmənnə edərək yavaş-yavaş gedərlər.

C ə m i l b ə y:*(bir-iki gəzinərək məhzun bir halda).*

Humay, Humay! Ah, o gözəl xilqəti düşündükcə bütün ruhum, bütün vücudum sarsılıyır. Yaşadığım müddətdə yalnız onun gül yüzünü görmək, onun lətif səsinə eşitmək istərim. *(Təbdili-tevrilə)*. Əvət, o bənim, yalnız bənim olacaq. *(Azacıq düşünərək mə'yusanə)*. Ah, fəqət Şahmardan keçməzsə?

Bu sırada yaralı və ağır bir ahənglə, şikəstə məqamında olaraq aşağıdakı türkü, ormanın namə'lum bir guşəsindən eşidilir. Cəmil bəy, dalğın və yorğun adımlarla azacıq səs gələn tərəfə doğru ilərlər. Əlindəki kitabı və şapkayı bir yana atar, səhnənin bir bucağında uzanıb məzkur səsi dinləməyə başlar.

İŞTƏ TÜRKÜ

Alagöz bir mələk gördüm, vuruldum, Dərdə düşdüm, ah çək-məkdən yoruldum, Hənuz cavan ikən sarardım, soldum,

Eşq atəşi hər an yaqıb canımı,

Əlimdən aldı səbrü imkanımı.

Bulunmaz olmuş dərdimin dərmanı, Fəryadım inlətir vəhşi ormanı.

Gəzib alt-üst etdim bütün cihanı,

Bir ağ gün görmədim, səfa görmədim; Hiç bir gözəldə bir vəfa görmədim.

Hüseyn Cavid, Cəmil bəy obrazında da, sanki, oğlu Ərtoğrulun səhhətinə bir bənzərlik yaratmışdır. Zərif, əzgin. Səhnə boyu söhbətlərin axarına toxunmadım ki, təhlilə əsəsən, oxucu əsərin bəhslərini aydın anlamış olsun. Və bu zərif, gənc oğlanın hissələrini başa düşməmək də çətin deyil. Ürəyində gəzdirdiyi gizli sevgisinin etiraf olunmaması, onunla yalnız dostluq etməsi, əlbəttə üzücü, dözülməzdir. Bəli, Ərtoğrul Humayı gizlicə sevir. Qızın isə Şahmar adlı məsuliyyətsiz, yalnız maaş, əyləncə düşkünlü sevmədiyi zabit nişanlısı vardır. Buna baxmayaraq, Ərtoğrul əminliklə düşünür ki, Humay yalnız onun olacaqdır.

H u m a y:

(düşüncəli bir halda digər tərəfdən çıxar, gəzindiyi sırada Cəmil bəy gözünə ilişir. Tələş ilə).

Cəmil! Qalq, əzizim, qalq... Soğuc alırsın da eyi olmaz.

C ə m i l b ə y:

(cavab verməz).

H u m a y:

Cəmil!

C ə m i l b ə y:

(Şaşqın).

Kim o?

H u m a y:

Bənim, bən!.. Haydı, qalq, evə get, burası sənin için eyi deyil, vücutun pək zəif...

C ə m i l b ə y:

(qalqaraq).

Ah, Humay! Sevgili Humay! Nə zaman gəldin?

H u m a y:

Çoq deyil, əzizim, şimdilik...

C ə m i l b ə y:

(heyvət və sevinc ilə).

Ah, hər uyuyan oyandığı zaman başı ucunda sənin kimi bir mələk görəcəyini düşünsəydi, şübhəsiz uyumağı oyanıqlığa tərcih edərdi. Məzardan baş qaldırdığı zaman, insan səni ziyarət edəcəyini bilsəydi, haman bir an əvvəl ölümün pəncəyiqəhrinə atılırdı...

H u m a y:

(gülümsəyərək).

Cəmil! Səndə bir başqa hal görüyürəm, bu gün sana bir şeymi olmuş?

C ə m i l b ə y:

(sükut edər).

H u m a y:

Niçin cavab vermiyorsun?

C ə m i l b ə y:

Şimdi rö'yada gördüm ki...

H u m a y:

(maraqla).

Nə gördün? Allah eşqinə, söylə!

C ə m i l b ə y:

Söyləməyə dilim varmıyor, Humay!

H u m a y:

(heyətlə).

Nasıl?!

C ə m i l b ə y:

(düşünür, cavab verməz).

H u m a y:

Niçin susdun? Artıq, bəni məraqlandırırıyorsun.

C ə m i l b ə y:

Şimdi ki, məraql ediyorsun, dinlə!

H u m a y:

Dinliyorum, İştə söylə!

C ə m i l b ə y:

Humay! Gördüm ki, Barjom misafirləri yavaş-yavaş dağılıy-
yor, hər kəs gəldiyi yerə gediyor...

H u m a y:

(məraqlı və güləryüzlə).

Sonra?

C ə m i l b ə y:

Sonra biz də yol tedarükünə başladığ. Səndən ayrılacağımı
sanki hiç düşünməmişdim, ayrılıq zamanı yaqlaşınca birdənbirə
gözlərim yaşardı. Təhəmmül edəmiyərk öksüz çocuqlar kibi ağ-
layıb sızlamağa başladım.

H u m a y:

(incə qəhqəhə ilə).

Doğrusu, tuhaf təbiətiniz var! Pəki, ayrıldıqdan sonra təkrar
görüsmək gücümü ya?!

C ə m i l b ə y:

(azacıq düşünərək, birdən-birə Humayın əlini əlləri içinə alır).

Humay!.. Sən hiç bəni sevrəmisin?

H u m a y:

(yarım qəhqəhə ilə).

Çocuqmu oldun, Cəmil! Pəki, şimdüyə qadar, sana qarşı han-
ki sevrəməmzlikdə bulundum?

C ə m i l b ə y:

Demək, bəni seviyorsun, deyilmi?

H u m a y:

Şübhəsiz...

C ə m i l b ə y:

Məsəla, nə kibi?

H u m a y:

Sevgili bir qardaş kibi.

C ə m i l b ə y:

Daha?..

H u m a y:

Əziz bir arqadaş kibi, səmimi bir əhbab kibi...

C ə m i l b ə y:

(çocuqca).

Daha? Daha?

H u m a y:

Dahası yox, əzizim...

(Cəmil diz çökərək onun əlini öpmək istərsə də, Humay nazikənə bir tevlə geri çəkilir.)

C ə m i l b ə y:

(sinirli və aşıqanə).

Humay!..

H u m a y:

(heyrlə).

Cəmil!..

C ə m i l b ə y:

(yalvararaq).

Mərhəmət, Humay! Mərhəmət!

H u m a y:

Bugünkü halın pək qarışıq, Cəmil, nə demək istədiyini bilmiyorum.

C ə m i l b ə y:

(əfsüdəhal).

Bilməz kibi görünmə, Humay, qəhr etmə bəni!..

Seviyorum, İştə seviyorum səni. Həm də bir Məcnun kibi seviyorum, anladınmı?!

H u m a y:

(təzyif ilə).

Lakin nişanlı bir qız olduğumu unutuyorsun... Həm də bu hərəkətini dayım bilsə, səninçin əsla xeyirli olmaz.

C ə m i l b ə y:

(acı-acı gülərək).

Bir ölüyə Əzraildən bəhs etmək tuhaf deyilmi ya!.. Hiç ruh-suz bir iskelet parçalanmaqdan mütəəssir olurmu? Hiç quru bir heykəl e'dam ediləcəyi üçün təlaş edərmi? *(Məhzunanə).* Humay! Bən çoxdan əriyib bitmişim. Görüyorsun ki, bəndə həyatdan əsər yox... Bəni yaşatacaq yalnız, yalnız sənin məhəbbətidir. İnan ki, səndən ayrılısam, yalnız ölümlə birləşirim. Əvət, sevdiyinə qavuşmayanlar, fəqət məzarıstana qavuşurlar.

H u m a y:

(beş-üç adım uzaqlaşaraq).

Lakin... Lakin!..

C ə m i l b ə y:

(boynu bükük bir halda).

Mərhəmət, Humay, mərhəmət!..

H u m a y:

(bir az daha uzaqlaşaraq).

Xayır, Cəmil, xayır... Bu hal, əsla şayani-mərhəmət deyil, olsa- olsa ancaq layiqi-nifrət ola bilir!..

C ə m i l b ə y:

(qayət mütləssir).

Ah, nifrətmimi?! *(Qəhriz xəndə ilə)*. İştə bən də bunu bilmək istiyordum. Anlaşıldı, Humay, anlaşıldı... Əvət, bənim nə qadar alçaq, nə qadar şərəfsiz, nə qadar bədbaxt bir səfil olduğum anlaşıldı... *(Sinirli)*. Nifrət! Nifrət! Nə tatlı mükafat!..

H u m a y:

(mərhəmətli).

Cəmil, Cəmil! Niçin düşünmüyorsun?

C ə m i l b ə y:

(yaralı bir səslə).

Yetiştir, Humay, yetiştir! Yaralı könlümə biraqmış olduğun yanğımı, əmin ol ki, dəryalar belə söndürəməz.

...Göründüyü kimi, Ərtoğrulun sirli sevgisi, çətinliklə etiraf olunanda isə...

Əlbəttə, Humayın nişanlısına sədaqəti də “yüksək dəyər”lən-dirilmiş oldu. Belə ki, Ərtoğrul ondan ayrıldıqdan sonra, xidmətçinin gətirdiyi teleqrafdan aydın olur ki. Şahmar yeni sevdiyi bir rus qızının uğruna intihar etmiş. Bəlkə də Humayın Ərtoğrulun adına dediyi əsil fəlakətli təsadüf, sən demə, güvəndiyi nişanlısı Şahmar imiş.

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Vəq'ə bir ay sonra, gündüzün Barjomda vaqe olur. Sağ tərəfdə bir sofa (koridor), solda tək qapılı, iki pəncərəli, kiçik, sadə bir oda. Pəncərə önündə bir çarpayı, bir masa, dörd-beş sandalya və masa üzərində bir sürəhi, bir-iki qədəh və bir taqım ilac şişələri görünür. Təmmuz... ikinci çağı... Cəmil bəy xəstə olaraq yataqda uyur.

H u m a y:

(Sofada bət-bənizi uçmuş və məhzun bir halda düşünür. Yüzünü göy səmtinə tutaraq).

Aman, yarəbbi! Bu nə fəlakətli hal!.. Cəmili azarladığım o mənfur saət, o məş'um dəqiqələr kaş ki, yaranmayaydı!.. Ah, gedib ayaqlarına qapanmaq istiyorum, fəqət, heyhat!..

S ə l t ə n ə t:

(Humaya rast gələrək).

Nə düşünürsən, yavrum?

H u m a y:

Hiç!..

S ə l t ə n ə t:

Niçin içəri girmiyorsun? Haydı, gəl, Cəmilin keyfini soralıım...

H u m a y:

Doğrusu, onu bu halda görməyə qəlbimdə qüvvət bulamıyorum.

(Gedər).

S ə l t ə n ə t:

(*dərin bir ah çəkərək*).

Yazıqdır... Allah köməyi olsun!.. (*Qapıyı açıb içəri girər, Cəmil bəyə yaqlaşaraq*). Cəmil! Cəmil!.. Nasılsın, oğlum?..

C ə m i l b ə y:

(*sayıqlayaraq soğuş bir tərzdə*).

Ha-ha-ha-ha... Bıraqlın!.. Bıraqlın, canım!.. Bən... Bən Allahı görmək istiyorum.

S ə l t ə n ə t:

(*gözləri yaşarır; məndil ilə silərək*).

Cəmil, yavrum!..

B ə y p o l a d:

(*daxil olaraq*).

Cəmil nasıl, həmsirə?

S ə l t ə n ə t:

İştə uyuyor, fəqət zavallı gözümə pək bihal görünüyor.

Hələ sayıqlaması, sərsəm kibi söylənib durması, büsbütün bəni mə'yus edir.

B ə y p o l a d:

Doktor hənuz gəlmədimi?

S ə l t ə n ə t:

Xayır... Bir də doktorun gəlməsindən nə çıxar! Hər nə sorsa, sükutdan başqa cəvab alamaz. Yazdığı ilaclar da həp faydasız...

(*Göküs keçirərək*). Cəmilin şəfası, bəncə yalnız həkimlər həkim, bikəslər pənahı olan bir yaradana qalmış...

B ə y p o l a d:

Əvət, şu doktorlardan hiç bir şey çıqmaz... Zətən onların bütün düşüncəsi, yalnız işlək bir makinə kibi ötəyə-bəriyə qoşmaq, zənginləşmək için xalqın var-yoqunu soymaqdan ibarət...

X i d m ə t ç i:

(*daxil olaraq*).

Əfəndim, doktor gəliyor.

B ə y p o l a d:

Pəki, söylə gəlsin.

(*Xidmətçi çıxar. Doktor daxil olur, çapucaq şapkasını bir tərəfə qoyub görüşdükdən sonra yatağa yaqlaşır. Səltənətə*). Bu gün xəstəniz nasıl?

S ə l t ə n ə t:

Nasıl olduğunu siz daha eyi bilirsiniz; iki-üç gündən bəri gözlərinə hiç uyqu girdiyi yoq idi, lakin şimdi bir saatdan ziyadədir ki, böylə uyuyor.

(*Doktor azacıq xəstənin göksünü dinlər, sonra nəbzini yoqlayaraq*). Ey, eyi... Bu gün pək gözəl!.. (*Reçetə yazmaqla məşğul olaraq*). Nəbzi də eyi atıyor, uyumaq onunçin pək faydalıdır. O şimdi istirahətə möhtac... saqlın, oyandırmıyasınız!

Reçetəyi verir, haman şapkasını alıb çıxar. O çıqdıqdan sonra S ə l t ə n ə t və Bəypoladı dərin bir düşüncə alır.

H u m a y:

(*doktoru sofada qarşılayaraq*).

Doktor əfəndi! Bu gün xəstəyi nasıl buldunuz?

D o k t o r:

Şükür Allaha, pək eyi... Artıq, məraq ediləcək bir şey yox...

H u m a y:

Aman, rica edərim, əlinizdən gələni əsirgəməyiniz.

Hüseyn Cavid, Cəmil bəyin sonrakı taleyini də qərribə məraqlar hədəfində davam etdirmişdi. Belə ki, onsuz da səhhəti zəif olan Cəmil bəy Humayın ona qarşı laqeydliyi üzündən daha betər vəziyyətə düşür. Bundan bərk narahat olan dayısı Bəypolad və anası Səltənət gecə-gündüz özlərinə rahatlıq tapa bilmirlər. Bir gün də eşidirlər ki, Turxan bəyin əqrabası olan Nadir bəy gəlir. Bu zaman Bəypolad isə, heyrətlənərək onu müsafir odasına deyil, birbaşa Cəmilin otağına dəvət edir. Cəmili yataqda xəstə görən Nadir bəy:

-Aman yarəbbi, - deyir, - Cəmil, bu nə haldır? – Gözləri yaşarır, dərin bir təəssüblə: - Cəmil, Cəmil!..

Bu zaman Cəmil bəy: *(sayıqlar)*.

Vəfasız mələk!.. Ah, cənnət quşu.

N a d i r b ə y:

(yeni bir şey kəşf etmiş kibi başqa bir vəziyyət alır və şaşqın bir halda).

Cəmil, Cəmil! Of... Düşmanların belə səni bu halda görməsin!..

(Cəmil bəyin yüz- gözünü öpər).

Nadir bəy düşünür.

B ə y p o l a d:

Cəmil! Cəmil! Nadir bəy səni görməyə gəlmiş...

C ə m i l b ə y:

Ha... Kim?.. Nadir?..

(Diqqətlə bəqaraq).

Ah, Nadir!.. Rə'yamı görüyorum, Nadir!

(Yataqdan qalqmaq istər).

N a d i r b ə y:

(Cəmili qollarının arasına alaraq).

Xayır, iki gözüm, xayır... Gördüyün rə'ya deyil... Bənim, bən!.. Səni canından ziyadə sevən Nadir... Talesiz Nadir...

C ə m i l b ə y:

(Nadir bəyi qucaqlayaraq).

Gediyorum. Nadir, gediyorum. Eyi ki son nəfəsimdə bir daha görüşə bildik.

N a d i r b ə y:

Çocuq olma, Cəmil!.. Səndə hiç bir şey yox. İnşallah, bu gün-yarın eyiləşirsən...

C ə m i l b ə y:

(acı təbəssümlə).

Eyiləşmək ha? Bənim təbibim əcəl, istirahətgahım da məzərstandır.

N a d i r b ə y:

Mə'yus olma, Cəmil, Allah böyükdür.

C ə m i l b ə y:

(qəhriz xəndə ilə).

Bənim dərdimdəndəmi böyükdür?

Nadir bəy:

(Cəmili yatağına yatıraraq).

Quzum, azacıq uzan da, rahatlan, yoqsa kəndini üzərsin...

C ə m i l b ə y:

(uzanır, fəqət bu sırada pəncərədən dışarı baqaraq birdən-birə).

Ah, mələklərdən ölənmə var, nədir? Yənə göy yüzündə matəm əlaməti görünür!..

Bəypolad və Nadir bəy heyrətlə bir-birinə baqarlar, Cəmil də yüzünü divar tərəfinə çevirib yatar.

N a d i r b ə y:

(Bəypolada).

Əfəndim, doktorlar nə diyor?

B ə y p o l a d:

Qorqulu bir xəstəlik olmadığını söylüyorlar, fəqət bana qalırsa xəstəliyin nə olduğunu eyi fərq edəmiyorlar.

N a d i r b ə y:

(qafasını oynataraq).

Əvət, bilməzlər, həm də biləməzlər... çünki onların darülfünunlarda öyrəndikləri xəstəliklər başqa, bu isə daha başqa bir şeydir...

Bu sırada Səltənət ilə Humay daxil olur.

B ə y p o l a d:

(Nadir bəyə).

İştə həmişirəm Səltənət! Bu da həmişirəzadəm Humay...

Məhz bu zaman Nadir bəy düşüdüklərinin gerçək olduğunu anlamış olur. Belə ki, Cəmil bəyin daha betər hala düşməsinin əsil səbəbi sevdiyi qız Humayın olduğunu görür. Və söhbətləri əsasında da onun qəribə vəziyyətlərlə sayaqladığını görürlər.

N a d i r b ə y:

Ehtimal ki, diqqət etdiniz, bən Cəmili gördüyüm zaman pək müztərib idim...

B ə y p o l a d:

Əvət.

N a d i r b ə y:

Lakin o, sayıqlarkən: “Vəfasız mələk! Ah, cənnət quşu!” – der- deməz halını dəyişdi.

B ə y p o l a d:

Əvət, pək doğru...

N a d i r b ə y:

İştə, bən Cəmilin xəstə olmaqdan ziyadə, eşq divanəsi olduğuna hökm ediyorum.

B ə y p o l a d:

(heyrətlə).

Fəqət şimdİYə qadar biz onun ağzından öylə bir şey duymadıq...

N a d i r b ə y:

Əfəndim! Dərin bir eşq, həqiqi bir məhəbbət daima dilsizdir...

B ə y p o l a d:

Bilməm!.. Lakin o kimi sevə bilir?

N a d i r b ə y:

Zənn edərsəm, Humayı...

B ə y p o l a d:

Nasıl?... Humayımı?

N a d i r b ə y:

Əvət... həтта deyə bilirim ki, Humay da onu sevir, fəqət ortada incə bir mani var; İştə onu kəşf edəmiyorum.

B ə y p o l a d:

(kəskin bir tevrlə).

Əmin olunuz ki, Cəmilin sağalması için, nə mani rast gəlsə kökündən qaldırmağa hazırım, kaş ki, dediyiniz kibi olsa?

N a d i r b ə y:

Zənn edərsəm yanılmıyom, çünki bir ay əvvəl Cəmindən aldığı bir məktubda “Humay cənnət quşudur” – deyə yazıyordu. Şimdi öylə sayıqlaması da apaçığı işin həqiqətini anlatdı.

B ə y p o l a d:

Bilməm... Bəlkə də öylədir...

N a d i r b ə y:

Humay isə, şimdi buraya gəldiyi zaman doğru Cəmilə bəqmaq istəmiyordu, lakin ruhunda pək dərin bir ıztırab var idi.

Onun xəstəliyinə, fəlakətinə kəndisi səbəb olmuş kibi, böyük bir vicdan əzabı keçiriyordu...

B ə y p o l a d:

Əvət... Əvət!..

N a d i r b ə y:

Sonra yaralı bir ahu nasıl baqarsa, iştə o da, Cəmil bəyə öylə baqdı. Nihayət, burada dayanamıyacağını düşünərək dərhal getmək istədi.

Bu sırada səhnənin işığı yavaş-yavaş azalır.

C ə m i l b ə y:

(sayıqlayaraq).

Humay! Humay!.. ah... nerəyə gediyorsun?

(Hər ikisi heyrətlə dinlər.)

N a d i r b ə y:

İştə! Eşidiyormusunuz?

B ə y p o l a d:

Eşidiyom, əvət, eşidiyom.

N a d i r b ə y:

Bəncə bu məsələnin həllinə tez baqmalı, yoqsa...

B ə y p o l a d:

Gedəlim, əfəndim, şimdi Cəmilə südünü içirmək için Humayı Səltənətlə bərabər göndəririz, həmsirəm hər ikisinə diqqət edib işi anlar.

N a d i r b ə y:

Siz bilirsiniz, əfəndim, lakin Humay ilə Cəmilin yalnız bu-
lunması bəncə daha eyi... çünki, eşq, öksüz bir çocuq kibi daima
yalnızlıqdan xoşlanır.

B ə y p o l a d:

Zərər yoq... Səltənət sofada bəklər.

Əlbəttə, yalnız arif insan üçün, eşq çox asan anlaşılın hissdir.
Nadir bəy bu misalda əsas hədəfidir. Eşq xəbərsiz yanan, xəyanət
səbəbilə xəbərsiz də sönən və bəlkə də əbədi közü qalan sirlil bir
Ocaqdır.

C ə m i l:

(usanmış bir halda).

Off! Bəxtiyarlıq içində talesizlik, nə böyük fəlakət!.. Həm
mərhəmət, həm istiqna! Nə gülünc həqarət...

*(Acı-acı gülərək əli alnında pəncərəyə dayanır. Bu sırada
Səltənətlə Humay əlində bir qədəh süt olduğu halda sofada gö-
rünürlər).*

S ə l t ə n ə t:

Haydı, yavrum!.. Nə olur? Yazıqdır, südünü içirirsən, yarım
saat qadar də kəndisilə qonuşursun, bəlkə könlü açılır.

H u m a y:

(mütərəddid).

Pəki bir aydır odasına ayaq basdığım yoq... Şimdi nasıl gö-
zünə görünə bilirim!?

S ə l t ə n ə t:

Zərər yoq, quzum, hiç zərər yoq... Əmin ol ki, səni gördüyü
kibi sevinir. Haydı, elmasım, düşünmə!.. İştə bən gedyorum.

(Gedir).

*Humay bir-iki adım ilərlər. Mütərəddid bir cəsarətlə yarı
açılmış qapıdan üsulluca içəri girər. Səltənət təkrar sofaya dönər,
sonra Nadir bəylə Bəypolad da gəlir.*

Cəmilə dinləyərək heyərlə baqışirlar.

C ə m i l b ə y:

(yənə sinirli və çilğın bir səslə dəvam edər).

Ah, aman!.. Aman, yarəbbi, uçuyor... Bana küsmüş də qa-
çıyor. *(Böyük bir təlaşla).* Humay! Humay!.. Uçma da, səbr et,
bərəbər uçalım. Bırağ ruh bədənədən ayrılın da qol-qola uçalım,
əl-ələ uçalım, dodaq-dodağa uçalım, şu fəlakət zindanından xilas
olub da qaçalım... Ucu-bucağı yoq fəzalara qadar uçalım... *(Hu-
may həzin bir ah çəkərək Cəmilə doğru ikiüç adım daha ilərlər.
Cəmil bəy mə'yusanə bir fəryad ilə).* Xayı, xayı, getdi! Uçdu,
getdi!.. Ah, insafsız!.. Mərhəmətsiz! *(Usanmış bir halda yüzü di-
vara olaraq yatağa düşər. Humayın gözləri yaşarır, bir az daha
ona yaqlaşaraq mütəəssiranə baqıb durur).*

C ə m i l b ə y:

(bitab).

Off!

B ə y p o l a d:

(Nadir bəyə).

Ah, Nadir! Sən nə ruhaşına həkim imişsin!?

S ə l t ə n ə t:

Öylə, ya!.. Bir baqışda dərđini bildi.

N a d i r b ə y:

Fəqət dərđi bilməklə iş bitməz. Dərmanını da bulmaq lazım...

B ə y p o l a d:

Artıq hiç mərəq etməməli, həpsi düzəlir.

H u m a y:

(titrək səslə).

C ə m i l! Cəmil!

C ə m i l b ə y:

Ah, getdi!

H u m a y:

(yaralı və mərhəmətli).

Off, aman, yarəbbi!

(Cəmil bəyə).

Cəmil! Qalq, südünü iç!

C ə m i l b ə y:

Ha?

H u m a y:

Cəmil!

C ə m i l b ə y:

Ha!..

(Deyə təkrar çevrilir, Humayı görür-görməz).

Sənmi!? Humay, sənmişin?!. *(Böhranlı).* Ah, yıqdığıın heykəli dikməyəmi gəldin? Yoqsa İsa kibi ölü diriltməkmi istiyorsun?! Haha-ha-ha-ha. Hiç ölü dirilirmi, ya?..

(Humayın əlindəki qədəh düşüb qırılır, daha da şaşqınlaşır. Cəmil bəy təkrar qəhqəhə ilə gülərək).

Humay! Hiç ölü dirilirmi, ya?!

H u m a y:

(bir söz söyləmək istər kibi).

Cəmil! Niçin...

C ə m i l b ə y:

(bir Humaya, bir də qırılmış qədəhə baqaraq zəhrəxəndə ilə).

Zavallı qədəh! İştə bənim qəlbim kibi parça-parça oldu!

(Humay getmək istər, Cəmil təlaş ilə).

Humay! Nerəyə? Nerəyə gədiyorsun?

Ah, bəndən yenəmi nifrət ediyorsun?

H u m a y:

Xayır, Cəmil, xayır... Süt için gədiyorum.

C ə m i l b ə y:

Aman, getmə!.. Lazım deyil...

H u m a y:

(onu tutaraq).

Cəmil! Niçin kəndini üzüyorsun?..

C ə m i l b ə y:

(Humaya sarılır, əlini-qolunu öpərək, titrək və mə'sumanə bir ahənglə).

Söylə, Humay, söylə! Şimdi bəni seviyorsun, deyilmi?

H u m a y:

Əvət, Cəmil, seviyorum.

S ə l t ə n ə t:

(*sofada*).

Böyüksün, İlahi!

(*Bəypolad və Nadir bəy məmnunanə baqışirlar.*)

C ə m i l b ə y:

(*böhranlı*).

Xayı, xayır, sən bəşər deyilsin, Humay!..

Ah! Sən əcəlin pəncəyi-qəhrində mələyən, fəlakət zəncirində inləyən bir əsiri qurtarmaq üçün Allah tərəfindən göndərilmiş şəfqətli, mərhəmətli bir mələksin!..

(*Hər ikisi məhzun və məmnun bir halda baqışirlar.*)

B ə y p o l a d:

(*sofadakılara mə'nalı bir ahənglə*).

Haydı, gedəlim... Məhəbbət Humay ilə Cəmili birləşdirdi.

Göründüyü kimi, hər iki qəlbin birləşməsi üçün, təsadüfün yetişən anı, ya da “yer mələkləri”inin yardımını gərəkdir.

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

Səhnə birinci pərdədə olduğu kibi Turxan bəyin evini göstərir. Salonun bağçaya nazir pəncərələrindən bir-ikisi açıq bulunaraq şairanə bir mənzərə ərz edər. Eylül... Gündüz... Pərdə açıldıqda Humay Cəmil bəylə bərabər salona daxil olur.

C ə m i l b ə y:

Baq, bir ay əvvəl nerdə idik, şimdi nerdə bulunuyoruz! Barjomda keçirdiyimiz o şətarətli, o dilbər həyatı hiç bir zaman unutmayacağım. Hələ oranın o çəmənli-çiçəkli mənzərələri nə qadar gözəl!..

H u m a y:

(*gülümsəyərək pəncərədən bağçayı göstərir*).

Allah eşqinə, bağçamızdakı güllərin, çiçəklərin hanki birisinə orada rast gələ biliriz?

C ə m i l b ə y:

Rica edərim, onu hiç söyləmə! Orada bənim əlimə öylə bir həmişəbahar gülü keçdi ki, inan, hələ mislini görmədim.

H u m a y:

Nə? Həmişəbaharmı?

C ə m i l b ə y:

Əvət...

H u m a y:

Pəki, niçin onu bana göstərmədin?

C ə m i l b ə y:*(gülümsəyərək).*

İştə, ayinəyə baqsan, şimdi də görə bilirsən...

H u m a y:*(gözlərini süzərək).*

Yenə şairliyin tutdumu? Haydı, gəl, bağçaya enəlim də, bir az gəzinəlim.

C ə m i l b ə y:

Haydı, enəlim...

*(Qol-qola verib sol qapıdan çıxarlar. Turxanbəy eyni qapıdan içəri girər. Qızgın və düşüncəli bir halda beş-on adım gəzinir. Şimdi artıq saqalı tıraş edilməmişdir).***N a z l ı:***(sağ qapıdan daxil olur, onun halına diqqət edincə, təlaşla).*

Aman, əfəndim, bu gün sizdə başqa hallar görüyürəm. Allah etməsin! Yenə bir şeymi olmuş?

T u r x a n b ə y:*(hiddətli).*

Daha nə olacaq! Cəmili məktəbə verdiyim gün, kaş ki, boy-num qırılaydı... Bədbaxt! Gül kibi milyonçu qızı burda qoydu da, gör, getdi nə buldu?! Arsızlığı, divanəliyi para ilə satın almaq, işte buna derlər. Hələ Humay!.. Hələ Humay! Aman, yarəbbi!.. Nədir o açıq-saçıq hallar?!

N a z l ı:

Yaradana qurban olayım... Kiminə saleh evlad verir, sevindirir, kiminə də Cəmil kibi ağıllı bir dəli kərəmət edər. Nə etməli? Bunlar həpsi Allah işidir, bəyim!..

T u r x a n b ə y:*(acı-acı gülərək).*Əvət, Allah işidir! *(Ciddi)*. Bən qomşuya gediyorum, soracaq olurlarsa, dersin ki, bu saat gəlir... *(Sol qapıdan çıxar)*.**N a z l ı:**

Baş üstünə, əfəndim...

M a r a l:*(gələrək).*

Dəf' oldumu?

N a z l ı:

Əvət, getdi...

M a r a l:*(Turxan bəyin çıxdığı qapıya yaqlaşaraq).*Get-get, Allahın iki ayaqlı bəlası!.. Get ki, gözlərim o bürüşmüş, murdar yüzünü görməsin!.. Qulaqlarım o gönül bulandırıcı səsinə eşitməsin *(Qapıyı qapar)*. İlahi!.. Bən nə günah işlədim ki, böylə işgəncələr içində məhv olub gedəyim!.. *(Pəncərədən bağçaya baqaraq sinirli və mütəəssir)*. Ah, bəxtiyar Humay!**N a z l ı:**

Yaradana qurban olayım!.. Kimini ağladır, kimini güldürür.

B a y r a m:

(dışarıdan bağırtır).

Nazlı bacı! Ay Nazlı bacı!..

N a z l ı:

(Marala).

Səbirlil ol, qızım, əlimizdən nə gəlir?! *(Sağ qapıdan çıxar.)*

M a r a l:

(məndilini çıxarıb göz yaşını silmək istərkən bir rəsim düşər, dərhal yerdən alıb həsrətlə baqar, halı dəyişərək).

Ah, Arslan! Sevgili Arslan! *(Öpərək).* Bir daha səni görsəydim, ölməzdim. Əvət, hiç olmasa sənin qollarının arasında ölsəydim, yenə məs'ud olurdu.

B a y r a m:

(daxil olaraq, məhrəmanə).

Xanım, Arslan bəy gəlmiş...

M a r a l:

Pəki, nə diyor.

B a y r a m:

Diyor ki, artıq hər şey hazır... Marala söylə ki, vaxtı qeyb etməsin, şimdi fayton gələcək...

M a r a l:

Ah, pək gözəl... Fəqət saqın, kimsə duymasın! *(Bayramın əlinə dörd-beş altın sıqışdıraraq).* Al, işte bunları da evinizə göndərirsin.

B a y r a m:

Təşəkkür edərim.

M a r a l:

Bən şimdi kəndi odama gedirim, fayton gəldiyi kibi xəbər verərsin.

B a y r a m:

Baş üstünə, xanım...

M a r a l:

(sağ qapıdan çıxaraq).

Ah, şu bayquş yuvasından bir qurtula bilsəydim...

Humay ilə Cəmil əllərində birər çiçək dəməti olaraq sol qapıdan girərlər. Bu sırada eşik qapı çalınır.

C ə m i l b ə y:

Bayram, gör qapıyı çalan kimdir? Nadir bəy olsa gəlib söylərsin.

B a y r a m:

(dışarı fırlayaraq).

Pəki, əfəndim!

H u m a y:

(Cəmil bəyə).

Haydı, gedəlim, bu günkü qəzetəyə bir göz gəzdirəlim, baqalım nə var, nə yoq...

C ə m i l b ə y:

Nə olacaq! Hər günkü saçma, hər günkü fəlakət!.. İşte hər tərəfdə haq naminə bir haqsızlıqdır gediyor...

(Sağ qapıdan çıxarlar. Bu sırada Turxan bəy, Nadir bəy, Bayram sol qapıdan daxil olurlar).

T u r x a n b ə y:

(Bayrama).

Cəmil nerdə?

B a y r a m:

Odasındadır, əfəndim.

T u r x a n b ə y:

Yalnızmı?

B a y r a m:

Xayır, Humay xanım da yanında.

T u r x a n b ə y:

Ona şübhəmi var!.. Hiç o, Humaydan ayrılırmı?

(Qızgın və sinirli). Canım, bu qız bir bəla olub da başımıza keçdi; artıq onun əlindən çarsuya, bazara çıqamıyoruz. Nerəyə getsən, xalqın ağzında “Cəmil-Humay” sözündən başqa bir laqırtı yoq. Eşik qapı təkrar çalınır, Bayram çıxar.

N a d i r b ə y:

Fəqət avam camaatın hər sözünə qulaq verilirmi, ya?

T u r x a n b ə y:

(hiddətli).

Pək ə'la, avam camaata qulaq vermədik, lakin bu qızın yü-zü-gözü açıq gəzməsinə nə dersin?

N a d i r b ə y:

Zatən o, ta çocuqluqdan bəri açıq və sərbəst olaraq böyümüşdür.

T u r x a n b ə y:

Pəki, bu hərəkət şəriətə müvafiqmi ya?

N a d i r b ə y:

Əlbəttə, ona şübhəmi var?..

T u r x a n b ə y:

(acı qəhqəhə ilə).

Yanılıyorsun, əzizim, yanılıyorsun...

N a d i r b ə y:

Bilməm!.. Fəqət bəncə, şəriət insanların nicat və səadəti için yapılmış bir qanundur. Xalqı təhlükəli uçurumlara yuvarlayan bir qanun isə pək çürük və mə'nasız bir əfsanə deməkdir. Bir də nə islam şüarı, nə türklük səciyyəsi qadınlara “örtün!” deyə, əsla məcbur etməz və bu hal yalnız e'tiyaddan doğma bir məhkumiyətdir ki, o da er-gec zail olar.

T u r x a n b ə y:

Pək gözəl, bu şəhirdə Humaydan başqa qız-gəlin yoqmu ya?

N a d i r b ə y:

(mütəbəssim).

Dedim ya... bir az sonra həpsini Humaya arqadaş bulursunuz...

T u r x a n b ə y:

Nə demək istiyorsun, Nadir?! Sən dəmi şaşırdın?

N a d i r b ə y:

Doğrusu, dağ keçisi kibi vəhşi böyümüş bir qadına deyəcək yoq... Lakin sağlam bir tərbiyəyə, sarsılmaz bir əxlaqa malik olan xanımların açıq gəzməsində hiç bir məhzur görəmiyorum. Bununla bərabər əcnəbilərdə olan mə'nasız sərbəstliyə də əsla tərəfdar deyilim. Hələ onun-bunun qoltuğunda rəqs edən, hər rast gəldiyi adamla qol-qola gəzən bir xanım, bəncə qadınliq namına böyük bir ləkədir.

T u r x a n b ə y:

Aldanıyorsun, Nadir, aldanıyorsun! Ah, qadınlara hüriyyəti ha!?! *(Acı qəhqəhədən sonra, ciddi və həyəcanlı).*

Nadir! Nadir!

Quyruqlu yıldızlar uğradığı yerləri nasıl zəhərlərsə, nasıl yaqıb-yıqarsa, əmin ol ki, sərbəst qadınlar da eyni rolu oynayaçaq, eyni fəsadı törədəcəkdir.

N a d i r b ə y:

Fəqət eyicə düşünülürsə, tərbiyəli qadınların törətdikləri fəsad, yaratdıqları fəzilətə nisbətə hiç dərəcəsinədir.

T u r x a n b ə y:

(istehzalı qəhqəhələrlə).

Öyləmi?.. Öyləmi?!

N a d i r b ə y:

Öylə ya... Tariximizin ən şanlı qəhrəmanlarını, ən böyük dahiələrini vücuda gətirən, əcəba qadınlar deyil də kimlərdir!?

T u r x a n b ə y:

Əfsus ki, dünyanın ən böyük qəhrəmanları yenə onların lətif və yumşaq əllərilə məhv olub getmişlər...

N a d i r b ə y:

Lakin bir qaç istisna, hiç bir əhəmiyyəti haiz olamaz...

T u r x a n b ə y:

Bən onu-bunu bilməm. Ancaq şimdiyə qadar nerdə bir fəlakət, nerdə bir cinayət eşitdimsə, orda mütləq bir qadın parmağı olduğunu gördüm.

N a d i r b ə y:

(qəhqəhə ilə).

Doğrusu, fəna mühakimə deyil! Nədənsə qadınlardakı mə'sumanə və mələkanə xislətlər, onların bəşəriyyəti verdiyi ülvyyəti və səadətlər, bir dürlü nəzərinizi cəlb edəmiyor da, daima əksini görüyorsunuz, öylə görmək istiyorsunuz...

Göründüyü kimi, Hüseyn Cavid bəşəri düşüncə və canlı həyatda görmək istədiklərini Maral əsərində də Nadir bəy obrazında dinamikasını davam etdirmişdir. Burda da dünyagörüşcə biri-birinə daban-dabana zidd olan müxtəlif xarakterlər vardır. Onlardan başlıcası biri də Turxan bəydir. Turxan bəyin Şeyx Şamil mövzusunda təsdiqedici güclü müsbət münasibəti olsa da, lakin oğlu Cəmil bəyin divanəliyini və bu üzdən qovuşduğu qızı - Humayı normal qəbul etmir. Nadir bəylə dartışması səhnəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun qadın haqqında qara düşüncələri ümumi söylənsə də, lakin Nadir bəyin o zərif və gözəl varlıq haqqında daha önəmli və daha dünyəvi etirafları gerçək həyatın əsil həqiqətləri olduğunu göstərir. Lakin onu da qeyd edim ki, qadının yaxşı və pis tərəfləri var. Ya da növləri... Qadın var gözəllik yaradır, qadın var, yalnız fitnəkarlıqlar törətməklə sürünür. Cəsarətli, yüksək

əxlaqlı və elinə, obasına bağlı – istər sənət, istər dövlət yaradıcı qadınlar isə ən ideal zivədə duran qadınlardır. Belə qadınlar, sanki Tanrı tərəfindən seçilmiş kişi xarakterli güclü qadınlardır. Onlar, istər ailə, istər dövlətçilik yaradıcılığında, dürüst idarəçiliyində - Xalqın bütün problemlərinə yüksək qayğı ilə yanaşan mehriban və çox da təvəzökar, sadə qadınlardır. Onlar kişilərin yüksək karyera yollarında böyük nailiyyətlərin qazanılması üçün əsas dəstəkdirlər. **ARBS.**

...

Turxanbəy:

Xayır, xayır, onda hiç bir qəbahət yox... Bütün bu rəzalətləri törədən bənim o heysiyyətsiz, şərəfsiz oğlumdur (*Hiddətli və sinirli bir halda bağıraraq*). Ah, Cəmil, Cəmil! Allah sana xoş gün göstərməsin...

Cəmilbəy:

(*şaşırmış bir halda daxil olaraq*).

Yenə nə var? Nə olmuş?..

Turxanbəy:

Daha nə olacaq!.. Daha nə olsun ki, dost-düşman içində bizi yerlərə soqdu!

Cəmilbəy:

Bənmi!

Turxanbəy:

(*nifrətlə*).

Allahını sevərsən, söylətmə bəni!..

Cəmilbəy:

Əgər bənim bu şəhirdə oturmam sizi sıqıyorsa, dəf' olub getməyə hazırım.

Nadibəy:

Bu sözlərin nə lüzumu var, canım!

Turxanbəy:

(*Cəmilə*).

Uzun laf istəməm, bir həftəyə qadar ya o qız bu şəhirdən çıqmalığıdır, ya bən...

Cəmilbəy:

(*darğın*).

Xayır, bir həftə pək uzaq... Bu saat!.. Əvət, bu saat qulluğundan mürəxxəs ola biliriz.

Turxanbəy:

Buyurun!.. Buyurun! Uğurlar olsun!

(*Cəmil çıqmaq istər*).

Nadibəy:

(*yaqalayaraq*).

Nə yapıyorsun, Cəmil! Divanəmisin?

Cəmilbəy:

Yetişir, Nadir, artıq yetişir...

Nadibəy:

(*israr ilə*).

Allah eşqinə, çocuqluğu bırağ!

C ə m i l b ə y:

Əmin olunuz ki, bütün dünya bəni bu fikrimdən vaz keçirəməz.

T u r x a n b ə y:

(acı-acı gülərək, Cəmilə).

Gerçəkdən gediyorsun ha!?

C ə m i l b ə y:

(küskün və sinirli).

Əvət, gediyorum, babacığım! Sağlıqda qalınız!..

(Sağ qapıdan çıxar).

N a d i r b ə y:

(Turxan bəyə).

Canım, sözü bir az mülayim söyləsəniz, olmazmı ya?..

T u r x a n b ə y:

(qızğın).

Nadir! Nadir! Artıq bən Cəmil adında evlad tanımıyorum, zərər yoq, dəf' olub getsin!.. Baba sözündən çıxmaq nə olduğunu istə sonra anlar!..

B a y r a m:

(sol qapıdan tez içəri girib Turxan bəyə).

Əfəndim, şəhir hakimi polis göndərmiş, sizi əcələ istiyor.

T u r x a n b ə y:

Pəki, baqalım bu nə diyor?

(Baqıb dışarı çıxar. Bayram da arqasınca gedər. Nadir bəy sinirli və düşüncəli bir halda odada bir aşağı, bir yuqarı gəzinib durur. Bu sırada sağ qapı nazikanə vurulur).

N a d i r b ə y:

Kim o?

H u m a y:

(bənzə uçmuş bir halda daxil olaraq).

Nadir! Cəmil sizi görmək istiyor, bən də Turxan bəyi vida etməyə gəldim...

N a d i r b ə y:

(şaşqın).

Allah, Allah... Nə münasibətsiz hallar! *(Qayət qızğın və sinirli).* Xocalarımız şöylə! İxtiyarlarımız böylə!.. Gənclərimiz öylə!.. İnsan düşündükcə qafası dönüyor... Hər tərəfə baqsan ya ifratdır, ya təfrit. Kimsə kimsəyi anlamıyor!.. Kimsə kimsəyi dinləmiyor!.. Nə vəhşilər kibi vəhşiyiz, nə mədənilər kibi mədəni!..

H u m a y:

(məhzunanə).

Əvət, pək doğru, əfəndim!.. Lakin nə yapmalı!? *(Sağ qapıdan çıxarlar).*

Maral incə, nimşəffaf bir şal örtünmüş olduğu halda

Nazlı ilə bərabər daxil olur.

Böyük bir iltirab içində bir şey arar kibi baqımb durur).

N a z l ı:

(təlaş ilə).

Yenə gözümə pək pərişan görünüyorsun? Nə var? Nə olmuş!
Bət-bənizin niçin öylə uçmuş?

M a r a l:

Bayram nerdə?

N a z l ı:

Nə yapacaqsın?

M a r a l:

(müztərib).

Ah!

N a z l ı:

Maral! Səndə bir xəbər var, fəqət bəndən gizliyorsun... Hər dərdinə şerik olduğumu bildiyin halda, niçin yürəyini bana açmıyorsun?

M a r a l:

Of, hər dəqiqə yaqıcı xülyalar, vərəmli xəyallar beynimə hücum edib duruyor, nə söyləyəcəyimi kəndim də bilmiorum.

N a z l ı:

Söylə, yavrum, söylə!.. Sənin yolunda əlimdən gələnə əsir-gəməm. Söylə, hiç çəkinmə!..

M a r a l:

(Nazlının qollarına sarılıaraq, məhzunanə).

Gediorum, Nazlı bacı, getmək istiorum.

N a z l ı:

(heyratlə).

Nerəyə?

M a r a l:

(məhcub).

Ah... Arslan bəyə söz verdim, könül verdim...

N a z l ı:

(şaşqın).

Nasıl?! Qoşulub qaçmaqımı?

M a r a l:

(titrək səslə).

Əvət.

N a z l ı:

(mülayimətlə).

Maral! Maral!.. Həyat beş günlükdür, fəqət namu...s!
Namus əbədidir!

M a r a l:

(mütəəssir).

Of, aman, yarəbbi!

N a z l ı:

(kəskin).

Maral! Yavrum! Allahın əmri... Peyğəmbərin şəriəti... ayaq-

lar altına alınmaz, qızım! Anlayormusun? Hələ bunu cəllad sifətli Turxan bəy duyarsa, inan ki, səni əsla sağ bıraqmaz!

M a r a l:

(sinirli).

Ah, şimdiyə qədər öylə bir nəzakətdə bulunsaydı, daha məmnun olurdum!

N a z l ı:

Uf, yavrum!

M a r a l:

Söylə, Allah için söylə! Əcəba xain bir cəllad əlində qəhr olmaq, şəriətə itaətmi deməkdir?

N a z l ı:

Qızım, bir düşün!.. Kimsəsiz anan, o zavallı qadın ayaqda duracaq halı yox ikən, şimdi böylə dəhşətli bir xəbər duyarsa, gör nə olur?!

M a r a l:

Artıq təhəmmülüm qalmadı. Yetər! Ah, daha söyləmə!
(Bu sırada "Nazlı! Ay Nazlı" deyər Cəmil bəyin səsi eşidilir).

N a z l ı:

Şimdiciyə gəlirəm, elmasım, məraqlənmə! Allah kərimdir
(Sağ qapıdan çıxar).

M a r a l:

Allah kərimdir!
(Mə'yus bir halda düşünür).

B a y r a m:

(sol qapıdan içəri girər).

Xanım, Arslan bəy gəldi, sizi bəklıyor.

M a r a l:

Söylə ki, kefim yox, bu gün gedəməm.

B a y r a m:

(düşünür).

M a r a l:

Haydı, get!.. Get, söylə! Həm də içəri gəlmək istəsə, saqın, bıraqma!

B a y r a m:

Hiç bu mümkünmü ya!.. Şimdiciyə getmək için söz vermədinmi?

M a r a l:

(hiddətli).

Sana nə söylərlərsə, ona baq!

B a y r a m:

Pəki... *(Çıxar).*

M a r a l:

(şaşqın və sərsəm bir halda).

Ah, aman yarəbbi! Hər iki tərəfim təhlükəli uçurum... Burada qalsam Turxan bəyin murdar nəfəsi, qoşulub qaçsam namus, iffət məsələsi bəni bitirəcək, bəni məhv edəcəkdir.

A r s l a n b ə y sol qapıdan əcələ içəri girər, Maral ürəkərk bir tərəfə çəkilir.

A r s l a n b ə y:

Maral!

M a r a l:

Ah, Arslan!

(Bir az daha çəkilir).

A r s l a n b ə y:

Maral! Bu nə kefsizlikdir?

M a r a l:

Hiç, Arslan! Hiç...

A r s l a n b ə y:

(Maralın əllərini yaqalayaraq).

Öylə isə niçin duruyorsun? Haydı, gedəlim.

M a r a l:

Xayır, xayır, Arslan, daha gedəmiyəcəyim. Artıq bundan sonra...

A r s l a n b ə y:

Aman, nə demək istiyorsun?!

M a r a l:

Əvət, artıq bundan sonra bəni unut!.. Bu çarəsiz bədbaxtı unut!

A r s l a n b ə y:

Maral, Maral!.. Ah, nələr eşidiyorum!?

Maral *(müztərib)*. Aman, yarəbbi!

A r s l a n b ə y:

Maral!?

Bu halda Turxan bəy gəlir, onları böylə görüncə şaşırıb durur.

M a r a l:

Ah, Arslan!.. Arslan!..

T u r x a n b ə y:

(dərhal revolverini çıxarır. Maralın sözünü kəsərək acı qəhqəhə ilə).

Ya!.. Səndəki vəfa bu imiş ha!?

M a r a l:

(məzlumanə).

Aman, bəyim!

T u r x a n b ə y:

Uzun söz lazımdır deyil... Al, iştə bu sənin... *(Revolver patlar, Maral – “Ah” deyər düşü verir. Sonra Arslan bəyi nişanlayaraq).*
Bu da... *(Revolver açılmaz).*

A r s l a n b ə y:

(hücum edərək).

Ah, namərd! Alçaq! O, mələk kibi mə'sumdur *(Haman xəncər ilə Turxan bəyi göksündən yaralar və dışarı fırlar).*

T u r x a n b ə y:

Xain!.. Vəcdansız!..

(Deyər Arslanı izlər)

M a r a l:

(həzin və yaralı bir səslə).

Uf... *(Sofada bir-iki qurşun daha patlar).*

H u m a y:

(təlaş ilə daxil olaraq).

Eyvah, bu nə fəlakət!.. *(Maralı qucaqlayaraq).*
Maral!.. Maral!..

M a r a l:

(məhzun və acı təbəssümlə).

Ah, Humay! Sənmisin?..

H u m a y:

Sevgili Maral, hanki cəllad sana qıydı?

M a r a l:

Hiç sorma!..

Nadirlə Cəmil gəlir; mənzərəyi-faciəyi görünə “ah” – deyə don qalırlar. Eyni zamanda Turxan bəy də göksünü sağ əli ilə tutmuş olduğu halda geri dönər. Şaşqın və nadim bir cəllad tevri ilə baqıb durur.

M a r a l:

Humay!.. Əlvida!.. Ah, bəndən anama... salam! Unutma!..
Uf!.. Əl...vida!..

(Təslimi-ruh edər).

H u m a y:

(yaralı bir fəryad ilə).

Ah, Maral!.. Maral!.. Maral!..

(Deyə öpüb bağına basar və şiddətli hıçqırıqlar içində boğulub düşər).

Lakin Humay ilə Maralın son sözləri davam etdiyi sırada Nadirlə Cəmilin sabit və əzici nəzərləri daima yuqarıdan aşağıya olaraq Turxan bəy üzərinə dikili qalır.

Gəncə, 1913.

Sona yaxın bu səhnəni tam verdim ki, təhlilə əsasən, oxucu anlaya bilsin ki, baş verən faciəyə əsas səbəb nə və kimdir?!

Qazinin Turxan bəylə dartışması səhifəsini ixtisar etsəm də, qısaca bildirmək istəyirəm ki, bir qadının örtüksüz gəzməsi, sən demə, cəmiyyətdə necə bir acı ilə qarşılanmış. Humay səbəbilə onsuz da oğlu ilə yola getməyən Turxan bəy Qazinin təkisindən sonra daha da azgınlaşır. Cəmil bəy ilə çox sərt davranır. Hadisələr üst-üstə düşür. İkinci xoşagəlməz hadisə isə, Maralın Arslan bəylə qoşulub qaçmaq fikrindən törənən acı olaydır. Və qəribəsi budur ki, Hüseyn Cavid əsərin adını Maral qoysa da, lakin bu qadının yaşam hekayəti çox az bəhs edilir. Nə isə, qarışıq, uyqunsuz taleylərin yaşam tərzi hər zaman şaxtalı, boranlı olur. Nə Turxanların iyrenc xisləti, heyvani ailə davranışları, nə də tələsiz Maralın nəsib gün-güzaranları normal insani həyat deyildir. Hüseyn Cavid bu əsərini də, səyahəti zamanı – Gürcüstan Barjomlarında müşahidə etdiyi canlı həyat səhnələri əsasında yaratmışdır. Çünki, yazıçını mükəmməl – zəngin edən onun həssas olduğu və dərin müşahidə etdiyi canlı həyat gerçəkləridir. Bu, xüsusi, çox güclü fərdi keyfiyyətdir. Hüseyn Cavidin dramaturji fəaliyyəti, məhz bu fərdi istedadı-qabiliyyəti üzərində köklənmişdir. Onun bütün yaradıcılığı boyu - zəngin obraz çalarlarında əsas nöqtə insan psixologiyası olmuşdur. Çünki, insan psixologiyasını formalaşdıran, yalnız onu əhatə edən mənfi və müsbət həyat gerçəkləridir. Hüseyn Cavid bu ağ-qara fəlsəfəni bütün əsərləri boyu mükəmməl yaratmışdır. Dünyəi, mükəmməl düşüncəyə malik olan istedadlı mütəfəkkirin fəvqəlbəşər cəsarətli “CAVİD dramaturgiyası” hər zaman üçün aktual, güclü məktəbdir.

ARBS.

AFƏT

Facia – 4 pərdə

BİRİNCİ PƏRDƏ

Süslü bir salon... Sağ və soldakı odalara açılır birər qapı, qarşıda iki böyük pəncərə, gözəl mənzərələr, ilk bahar, məhtablı gecə...

Pərdə açıldıqda bağçadan gələn incə və həzin bir kaman səsi iki-üç dəqiqə sami'ələri oqşar.

X a n d ə m i r:

sağdakı odadan çıxar, bağça tərəfindən gələn Afətə

- Sizi bəkliyoruz, əfəndim.

Nerədə qaldınız? Qızlar nə oldu?

A f ə t:

- Hənuz bağçadan doymamışlar, qonuşub əyləniyorlar.

X a n d ə m i r:

- Bağçamızı nasıl buldunuz?

A f ə t:

- Pək gözəl, pək şairanə...

Sizdəki bədii zövqə hiç bir deyəcək yoq...

Ö z d ə m i r:

(içəridən bağırır)

- Xandəmir, Xandəmir!..

X a n d ə m i r:

- Gəldim, əfəndim, gəldim.

A f ə t:

- Yenə Özdəmir nə istiyor?

X a n d ə m i r:

-Bir şüşə konyak bitdi, şimdi ikincisini istiyorlar.

A f ə t:

- O bu aqşam çıldıracaq, ah, kaş ki gəlməyəydim.

X a n d ə m i r:

- Zərər yoq, dost evidir; nə yaparsa xoşdur.

A f ə t:

- Pəki, doktor Qaratay nə oldu? Hənuz gəlmədimi?

X a n d ə m i r:

- Klubda imiş, bu saat gəlir.

A f ə t:

- Amma, o da pək nazlanıyor ha...

X a n d ə m i r:

- Əvət, sanki bənim evim klubdan əskik imiş!..

(Dışarıdan pəncərə önündən keçib gəlməkdə olan doktoru görür)

- İştə doktor!.. Doktor Qaratay.

A f ə t:*(baqar)*

- Əvət, nihayət gəldi çıqdı.

D o k t o r:*(yarımsərxoş, şad və məmnun daxil olur)*

- Aqşamlar xeyir, əfəndim.

*(Afətin əlini öpər, Xandəmirə əl verir.)***X a n d ə m i r:**

- Xoş gəldiniz, əzizim.

(yarım qəhqəhəylə)

- Fəqət bən söz saqlıyamam, gecikdiyiniz için sevgili Afəti pək darıltmışsınız...

Bilməm, sizdə nə görmüş ki, əsla ayrılığımıza dayanamıyor.

Mən R.Bahar Sonam, araşdırmaçı bir hərbi yazıçı kimi, Hüseyn Cavidin Afət adlı əsərini ilk başdan sərbəst biraxdım ki, təhlilə keçməzdən əvvəl istənilən təbəqənin oxucusu anlasın ki, müəllifin qələmə aldığı gerçək zamanın ailə-məişət həyatından nə qoxusu hiss edir. Əlbəttə, bu “qoxu”yöndəmsiz maarif müdiri Xandəmirin ilk kəlmələrində hiss olunur. Yəni, əsəri faciəli edən xəyanətdir. Qadın xəyanəti! Və evil bir qadının ərinə etdiyi xəyanətin səbəbləri mütləqdir. Bu, əsərin təhlili boyu açıqlanacaq. İndi isə başdan baxaq görüm xirda və böyük obrazlar nə rənglər saçmağa qadirdirlər.

A f ə t:

- Xandəmir gerçəkdən pək eyi, pək sıcaqqanlı adam...

Azacıq abdal isə də yenə kəndini sevdirə biliyor.

D o k t o r:

- Şaka deyil a! Hərif bir şey bilmədiyi halda maarif müdiri... Gənc olmadığı halda hovarda, az bir maaşla pək zəngin... Daha nə istərsin. Bütün arqadaşları arasında “Müsyö Fırıldaq” deyə şöhrət bulmuşdur *(sərxoşca qəhqəhəylə)*. Bəncə ona “Cahil bilgic” denirsə daha xoşdur.

A f ə t:

- Aman, sus! Görünür azacıq sərxoşsun.

D o k t o r:

(yarım qəhqəhəylə)

- Sərxoş idim, fəqət ayıldım.

Ö z d ə m i r:

(içəridən şiddətli qəhqəhəylə)

- Xandəmir!..

D o k t o r:

- İştə onun səsini eşitdim də ayıldım.
Əvət, kölgəndən ayrılmaz ərinin səsi,
Özdəmir bəyin nə'rəsi bəni ayıltıdı.

A f ə t:

(süzgün baqışla)

- Qaratay!..

D o k t o r:

(onun əllərini yaqalar)

- Afət!..

Bu sırada Afətin əlindəki ufaq bir mənəksə dəmətciyi yerə düşər. Doktor dərhal alıb təqdim edər.

A f ə t:

- Şu mənəksələr hiç sənəin əyilmənə dəyərimi?

D o k t o r:

- Ah, bən mənəksəyi pək sevərim. Çünki o pək mə'nalı, pək müəmmalı bir çiçək... Hələ sənəin nurdan dökülmüş əllərini, lətif köksünü öpdükləri için pərəstiş edərim.

A f ə t:

(incə qəhqəhəylə)

- Bu gün sənə, sənəin hər halında dəlicə bir həyəcan görüyürəm.

D o k t o r:

Zatən sənəin könlünü bulmaq, sənəin məhəbbətinə nail olmaq hər məcnunu aqıl, hər aqili məcnun edə bilir.

A f ə t:

(şux qəhqəhələrlə)

- Ah, şu yalan nəvazişlər, şu yaldızlı pərəstişlər!.. (Sükut).

Haydı, gəl, bağçaya enəlim. Özdəmir bizi bir yerdə görürsə, haman çıldırır durur.

... Özdəmirlə Qaplan sağ tərəfdəki odadan çıxarlar. Özdəmir son dərəcə sərxoş, sənədeləyərək Qaplanın qoluna taqılmış.

X a n d ə m i r:

(əlində iki şüşə konyak gəlir, Afətə)

- Nəyəyə canım, bu olur şeymi ya!? Qadınsız bir məclis, gül-süz bahara, bülbülsüz çəmənzarə bənzər.

D o k t o r:

Gerçəkdən, qadın həyat, həyat isə qadın deməkdir.

Ö z d ə m i r:

(sürəkli və istehzal qəhqəhələrlə gülər, dürlü hərəkətlər və əl işarətlərilə)

- Əvət, qadın hər şeydir. O, gah bir çiçək... gah bir kələbəkdir. O, həm bir mələk, həm də... bir ördəkdir.

Hər kəsə böyük nifrət və şaşqınlıq...

X a n d ə m i r:

- Özdəmir! Nə söylədiyini düşünüyormusun?

Ö z d ə m i r:

(təkrar laübalı qəhqəhələrlə)

- Əvət, düşünüyürəm. Qadın pək körpə ikən tazə bir çiçək, sonra şətarətli bir kələbək; daha sonra füsunkar bir mələkdir. Yalnız bə'ziləri, əvət, əvət, bə'ziləri isə çamurlarda gəzən bir ördək, azğın və hərcəyi bir ördəkdir.

A f ə t:

- Ah! - deyə, mütəəssir bir halda geri çəkilir. Doktor Qaratay düşəcəkdir zənnilə onun qolunu tutar.

Ö z d ə m i r:

(acı qəhqəhələrlə)

- Ah, bəxtiyar doktor! Sana, sənin gözəl taleyinə qibtə ediyürəm.

X a n d ə m i r:

- Gəl, canım, gəl!.. Sən artıq saçmalayırsun. Gəl, gedəlim bir az şahmat oynayalım.

Ö z d ə m i r:

Afəti yarım baqışla süzər, mə'nalı bir qəhqəhəylə:

- Bən çoxdan mat olmuşum.

X a n d ə m i r:

- Gəl, baqalım, gəl bir daha qədəh-qədəhə vuralım.

Sağdakı odaya keçərlər. Qaplan ilə Altunsaç da onları izlər.

A l a g ö z:

- Ah, zavallı babacığım!..

Mütəəssir və müştəki baqışlarla Afəti süzərək içəri girər.

A f ə t:

(acı təbəssümlə doktora)

- Görüyürmüsün? Alagöz belə şu miskin hərifə acıyor.

Fəqət bəni, bənim talesizliyimi əsla düşünəmiyör.

D o k t o r:

- Pəki birisi kəndini düşünməz, kəndinə acımasza başqalarından nə uma bilir? Bəncə əsl qəbahət səndə... Əvət, siz qadınlar ayaqlarınıza qapananları təhqir edərsiniz, sizi təhqir edənlərin ayaqlarına qapanarsınız.

A f ə t:

- Çəkdiyim üzüntülər yetişir, rica edərim, sus!..

D o k t o r:

- Xayı, bu işə bir nihayət verməli...

Ya o, ya bən!.. Başqa dürlü olamaz.

A f ə t:

- Səndən, səndəki eşqin əbədiyyətindən əmin ola bilsəm...

D o k t o r:

(onun əlini yaqalar)

- Afət! Nə demək istiyorsun?

A f ə t:

- Bən bütün bənliyimi, bütün həyat və səadətimi yoluna fəda etməyə hazırım.

Hətta sənin uğrunda cinayətdən belə çəkinməm.

Ancaq şu qadar var ki, aldadılmaq istəməm, aldandığımı duy-sam məhv olurum. Həm də pək kinliyim, anlıyormusun? Bəni al-datmaq istəyənləri əsla əfv etməm. İki gözüm olsa belə intiqam alırım, intiqam!.. Əvət, bən, pək kinliyim. Bəni təhqir edənlər Əz-railin qucağına atılmış olurlar.

Ö z d ə m i r:

(içəridən bağıırır)

- Afət! Gözəl mələyim!.. Afət, nazlı ördəyim...

(Şiddətli qəhqəhə).

D o k t o r:

- Ah, rəzil!.. Dəmin əxlaqsız qadınları çamurlarda sürünən ördəyə bənzətmişdi, şimdiki də səni o adla çağırıyor.

A f ə t:

(doktora sarılaraq)

- Aman, bana mərhəmət... Mərhəmət eylə də bəni qurtar. Of! Bir çarə, bir ilac, bir zəhr, bir atəş bul ki, kəndimi məhv edəyim də şu qaba və çirkin səsi bir dah eşitmiyəyim.

D o k t o r:

(cibindən ufacıq bir şişə çıxarır, mə'nalı bir tərzdə)

- İlac hazır... Fəqət xanımlar için deyil, yalnız erkəklərə məxsusdur.

A f ə t:

(şişəyi alıb cibinə qoyar)

- Zərər yoq, ilk öncə onu məhv eylərim. Sonra duyulursa, kəndim də o yolu izlərim.

D o k t o r:

- Hiç təlaş etmə! Bu öylə bir ilac ki, ancaq on dəqiqə sonra icrai-tə'sir edər. Həm də kimsə bir şey duyamaz. Yalnız burada hər acıya dayanmalı və şu ilacı evinizdə içirməlisin.

A l a g ö z:

(sarsılmış bir halda gəlir, Afətə sarılaraq)

- Ah, annəciyim! Gedəlim, evimizə gedəlim.

A f ə t:

- Niçin, Alagöz! Nə olmuş!

A l a g ö z:

- Babamın halı pək fəna!.. Ayaqda duramıyor, söylədiyini bil-miyor:

A f ə t. Pəki, yavrum, gedəlim. O səni də məhv edəcək, bəni də.

Sağdakı odaya keçərlər. Bu sırada Ərtoğrul ilə Yavuz sol tərəfdən çıxar.

Ə r t o ğ r u l:

- Ah, şu Alagöz nə qadar lətif, nə qadar mə'sum bir sima!

Y a v u z:

- O nə qadar mə'sum isə, Afət də, şu işvəkar qadın da bir o qadar təhlükəlidir.

Ə r t o ğ r u l:

- Təhlükəli olsa da ləkəli deyil...

Y a v u z:

- Əmin ol ki, Özdəmiri səfil edən həp Afətdir, həp onun oynaqlığıdır.

Ə r t o ğ r u l :

- Fəqət Afəti uçurum qarşısında bulunduran da Özdəmirin sərxoşluğu, Özdəmirin sərsəriyyəsi olsa gərək...

Y a v u z :

- Sən Afəti eyicə tanıyırmusun?

Ə r t o ğ r u l :

- O, bu şəhərə gələli çox deyil... Eşitdiyimə görə pək kibar və alafraq bir ailəyə mənsub imiş. Fəqət böyük bir fəlakət birdən-birə evlərini söndürmüş, var- yoqları əldən çıqmış, babası fəqir düşüncə qızını Özdəmirə vermiş... Şu hərif də gündən- günə poslayı şaşıraraq ailəsini düşünməz olmuş... Şimdi hər gün bir oteldə sərxoşca vaxt keçiriyor. Evə gəldiyi zamanlarda Afəti pək qabaca təhqir ediyormuş... Təbii Afət də şu qabalığa dayanamıyaraq ondan soyuyacaq və get-gedə Qaratay kibi macəraçılara ısınmağa məcbur olacaq...

Y a v u z :

- Ah, şu qadın öylə bir atəş ki, öylə bir alav ki, yalnız qocasını, qızını deyil, (kəndinə işarətlə) hətta bu talesiz Yavuzu da yaqıyor, bəni də qəhr edib bitiriyor.

Ə r t o ğ r u l :

- Pəki, səni niçin?

Y a v u z :

- Çünki Alagözünü seviyorum, həm də həyatım qadar seviyorum. Halbuki anası bütün ümidlərimi qırıyor, bütün düşüncələrimi alt-üst ediyor.

Ə r t o ğ r u l :

- Bana qalırsa Afət ilə Alagöz, ana ilə qız olmaqdan ziyadə iki həmişirəyi andırıyor. Daha doğrusu həmişirə də deyillər... Çünki aralarındakı fərq yaşca nə qadar küçüksə, sima və təbiətə bir o qadar böyükdür. Hər halda bu məsələdə anlaşılmaz bir nöqtə var.

Hüseyn Cavid ailə-məişət əxlaqsızlığını önə çəkməklə, qadın meşşanlılığının kiçik və düşüncəsiz addımlarının tədriclə böyüyərək böyük faciələrə çevrilməsini açıb göstərir. Özdəmirin sərxoşluğunun səbəblərini də bu kökə bağlayır. Ərtoğrul ilə Yavuzun söhbəti əsnasında qaranlıq görüntülər isə, şübhə altında cilalanmış olur.

Əlbəttə, hər hansı bir kişi ailəsində ciddi, xoşagəlməz hərəkət müşahidə edərsə və bunu aşkar söyləməyə cəsarəti çatmırsa, o, mütləq spirtli içki düşkününe çevriləcək. Digər bir səhnə:

X a n d ə m i r :

(Özdəmirə işarətlə, yarım sərxoş)

- Onda spirtə sərsəmliyi, (Ərtoğrula) sən də gənclik sərxoşluğu var. O söylədiyini bilməz, səndə bilmədiyini söylərsin. İştə Amerika şairlərindən məşhur Lev Tolstoy diyor ki: "Məhəbbət bir bəla şeydir, giriftar olmayan bilməz" (hər kəsdə qəhqəhə). Demək ki, Özdəmir Afətə, sən də Altunsaça o qadar vurulmuşsunuz ki, hər sözdən bir mə'na, hər hiçdən bir müəmma çıxarıyorsunuz.

Ö z d ə m i r :

(istehzalı və laübalı qəhqəhələrlə)

- Pək doğru, əfəndim, pək doğru!.. *(Qəhqəhə)*. Əvət, Amerika şairi Lev Tolstoy!..

Maarif müdiri Xandəmir!?! *(Qəhqəhə)*.

İ l c a y:*(Xandəmirə)*

- Aman, qardaşım, sən söylə, yoqsa bunlar qızıqsa keyfimizə su qatarlar.

X a n d ə m i r:

- Hətta məhəbbət öylə bir alav ki, bir kərə insanın qəlbini sardımı ölüncəyə qadar sızladıb durur... Fars tarixşünaslarından Əbu Əli Sina diyor ki: “Bən hər, hər dərde ilac buldum da, yalnız eşqə, məhəbbətə bir çarə bulamadım”.

Ö z d ə m i r:*(kinayəli qəhqəhə ilə)*

- Əvət, eşq, məhəbbət... Fars tarixşünaslarından Əbu Əli Sina!.. Maarif müdiri Xandəmir!.. *(Qəhqəhə)*.

Ə r t o ğ r u l:

-Dəlixanəyə.

İ l c a y:

- Nə demək, dəlixanə buradan eyimi?

Ə r t o ğ r u l:*(İlcaya xüsusi)*

- Əlbəttə... kəndiləri bilməsə belə ordakıları hər kəs dəli tanıyır. Fəqət bunlar, bu zəncirsiz divanələr isə, nə kəndiləri kim olduğunu biliyorlar, nə də ətrafdakılar.

İ l c a y:

- Bir az daha bəklə, nə olur. *(Xandəmirə işarətlə)*. Başın için dayın darılır.

Ə r t o ğ r u l:*(sinirli)*

- Darılsa da gedəcəyim, darılmasa da... Bəndə kiralıq qulaq yoq... Hər saçmayı dinliyəməm.

*(Salonu tərk edər)***X a n d ə m i r:**

- Yahu, bunlar nə oluyor? Həp birər-birər savuşub qaçıyorlar.

Ö z d ə m i r:

- Çünki bu məclisdəki zevqi duyamıyolar, bu söhbətlərdəki incəliyi anlıyamıyolar... *(Müstəhzi qəhqəhə)*. Alagöz bənim qaba hallarımdan ürəküb qaçdı, Ərtoğrul da sənin dərin fəlsəfələrindən.

Ö z d ə m i r:*(ləübalı qəhqəhələrlə)*

- Dəmin söylədim ya, bən yeniləşdim; hər xüsusda yeniləşdim; fəqət iki şeydə deyil: biri əski şərab, biri də əski əhbab!.. *(Qəhqəhə)*. Doktor Qaratay yenilərdənsə də, şübhəsiz bir gün o da əskiləşir, o da kəndi qiymətini bulur *(qəhqəhə)*.

Göründüyü kimi, Özdəmir əsil həqiqəti söyləyir. O, sözarxası acı həqiqətləri onu rahat yaşamağa qoymadığı üçün ağır-ağır, asta-asta fəryad edir.

A f ə t:*(bir qədəh şərab gətirir)*

- Buyurun, əfəndim!

Ö z d ə m i r:*(qalqıb qədəhi alır)*

- Nasıl! Əfəndimi?.. *(Qəhqəhə)*. Halbuki bən sənə ən aciz qullarından, ən dəyərsiz kölələrdən biriyim.

X a n d ə m i r:

- Baqalım, kimin şərəfinə içəcək.

Ö z d ə m i r:

- Bən şu mümtaz qədəhi, yalnız qaranlıqlar və işıqların, yerlər və göylərin, bütün mühit və kainatın şərəfinə içiyorum. Çünki onlar, *(onların cümləsi, həmahəng olaraq Afəti göstərir)* şu fevqəladə, şu müstəsna vücudu bəsliyor. Əvət, həpsi şu gözəl və füsunkar Afətə qarşı əyiliyor. Hər kəs onu sevir və alqışlıyor *(İçər, məclisdəkilər əl çalar)*.

X a n d ə m i r:

- Yaşasın gözəllik! Var olsun Afət...

Ö z d ə m i r:*(məmnun bir tevr ilə Afətə)*

- Ah, bu şərab əvvəlkilərə hiç bənzəmiyor, işte sənə əlini öpər-öpməz datı dəyişiyor, o da başqalaşiyor, o da gözəlləşiyor. (hər kəs sağ odaya keçər).

A f ə t:*(ən arqada qalan doktora)*

- Sən get, daha durma!

D o k t o r:

- Niçin?

A f ə t:

- Çünki zəhri içirdim

*(Misafirləri izlər).***D o k t o r:***(təlaş ilə)*

- Ah, niçin əcələ etdin...

*(Saatına baqar).***X a n d ə m i r:***(geri dönər)*

- Niçin gəlmiyorsun?

D o k t o r:*(onun əlini sıqayır)*

- Müsəidənizlə, getmək istiyorum.

X a n d ə m i r:

- Gəl, canım, şaşırdınmı?

D o k t o r:

- Pək mühüm işim var.

Ö z d ə m i r:*(içəridən)*

-Doktor!.. Doktor Qaratay!..

X a n d ə m i r:

- Baq, işte səni arıyorlar.

D o k t o r:

- Xayır, əfəndim, getməliyim.

Ö z d ə m i r:

(əлиндə konyak dolu büyücek bir qədəh gəlir)

- Doktor! Doktor Qaratay!.. İştə bu da sənin şərəfinə...

D o k t o r:

- Aman, nə yapıyorsun? Hiç bu qədəhlə konyak içilirmi?

(mane olmaq istər)

Ö z d ə m i r:

(zəif və acı qəhqəhə ilə)

- İçilir, əvət, içilir... var ol!

(içər və qədəhi bir tərəfə ataraq)

Ah!..

(deyə düşüverir)

X a n d ə m i r:

(içəriyə)

- Limon gətirin, limon!..

D o k t o r:

(köksünü dinlər)

- Hiç bir şey lazım deyil, artıq keçmiş. İştə qəlb xəstəliyi zavallıyı bitirdi...

A f ə t:

(əлиндə bir parça limon gəlir)

- Nə oldu? Bayıldımı?

D o k t o r:

- Əvət, bayıldı, fəqət bir daha ayılmamaq üzrə bayıldı.

Hüseyn Cavid bu səhnələri boyu elə bil eyni bir İblis ruhu gəzirib dolaşdıraraq, insanlığın ucuz meyillərinin böyük xətlərinin nə qədər dəhşətli olduğunu göstərir. İnsanın şərə doğru dəyişkənliyi həqiqətən çox qorxulu və islaholunmazdır. İnsan öz pis əməllərini yalnız yandığından sonra dərk edir. Bəzi insan özünü xeyrə və nəcibliyə tərbiyə etsə belə, lakin buraxdığı səhvlərinin yanq yerləri mütləq qalır. Növbəti bir səhnənin psixoloji durumu:

İ l c a y:

- Ah, bir danəcik oğuldur, o da kəndi səhhətinin, kəndi həyatının düşmanı...

Y a v u z:

- Hiç mərağ etməyin, həpsi keçər gedər.

İ l c a y:

- Ah, qorquyorum, pək qorquyorum.

Ə r t o ğ r u l:

(sinirli qəhqəhələr ilə)

- Qorqma, annəciyim, hiç qorqma!.. Çünki həyatda qorqulacaq bir şey yoq... İnsanları qurtaracaq bir qüvvət varsa, o da cəsarət, yalnız bir cəsarətdir. Bən yaşamaq için titrəyənləri daima Əzrail qucağında gördüm; ufağ bir qıvılcımdan ürkənləri daima yanğın ocağında buldum.

İ l c a y:

- Lakin düşünməli, yavrum, böylə sərin havada sadə bir gömləklə bağçaya çıqılırmı?

(Evə gedər)

Y a v u z:

- Bəncə bu hal, çocuqluq və dəlilikdir.

Ə r t o ğ r u l:

- Əvət, çocuqluq və dəlilik!.. *(Qəhqəhə)*. Çocuqluq və dəlilik! İştə xatırlıyorum, bu sözlər bir ay əvvəl də qulaqlarımı tırmalamışdı... O gecə, əvət o gecə Altınsaç da bana çocuq diyordu; Öz-dəmir də dəli deyə gülüyordu.

Zamanənin ailə-məişət qavğalarının acı səhnələrindən artıq özünü tuta bilməyən Ərtoğrul obrazı olduqca çox kəskin diqqəti çəkir. Uzun –uzadı hadisələri beynində həzm edə bilməyən o, yenə iztehzalı yanaşmaları ilə sevdiyi Altınsaça müəmmalı münasibətini davam edir:

Ə r t o ğ r u l:

-İştə bu da yeni bir iftira, yeni bir təhqir...

Altınsaç:

(sarsılmış bir halda)

- Ah, niçin insaf etmiyorsun?

Ə r t o ğ r u l:

- İnsafmı? *(Qəhqəhə)*. Zətən insaf və mərhəmət İsa ilə bərabər göyə çəkildi.

Altınsaç:

- Ah, yenə gülüyorsun.

Ə r t o ğ r u l:

- Fəqət bu qəhqəhələr acı fəryadlardan başqa bir şey deyil.

Altınsaç:

Xayır, sən pək haqsız və pək məğrursun.

Ə r t o ğ r u l:

- Kim bilir, bəlkə bən bir aynayım ki, öz bənliyini bəndə görürsən. Bən əvvəl nə idimsə, şimdiki də oyum, hər nasılsa dəyişmədim, dəyişməyirəm; fəqət sən bil'əkis, gündən-günə dəyişiyor və gözəlləşiyorsən. Hər halında bir yenilik, hər hərəkətində bir böyüklük görünüyür *(Acı qəhqəhə)*. Əvət, sən bir gülsün ki, zəhərli dikənlərin könlümü parçalıyır; sən bir pərisin ki, atəşli tırnaqların beynimi gəmiriyor.

Altınsaç:

(sinirli və darğın)

- Ah, sən bir cəlladsın, bir Əzrailsin.

Ə r t o ğ r u l:

(müstəhzi)

- Halbuki Əzrail də bir mələkdir. Fəqət bən bir mələyin Əzrail olmasını arzu etməm...

Altınsaç:

(getmək istər)

- Əvət, haqlısın...

Ə r t o ğ r u l:

- Nerəyə?

A l t u n s a ç:

- Gəldiyim yerə.

Ə r t o ğ r u l:

(onun əlini yaqalar)

- Xayır, getmə! Əgər bəndən uzaqlaşmaq istiyorsun daha yaqın gəl; çünki yanğından qurtulmaq üçün tək bir çarə var; o da yalnız alova soqulmaqdır.

A l t u n s a ç:

(Ərtoğrula baqar, acı təbəssümlə)

- Bən qaçmıyorum, qaçırıyolar *(İçəri girərlər)*.

Y a v u z:

(Ərtoğrula)

- Bana baq. Altunsaç bir gövərçindir, əfsus ki, onu uçurmaq istiyorsun.

Ə r t o ğ r u l:

- Məraq etmə, uçurmam.

Y a v u z:

- Düşün ki, o bir afətdir, halbuki atəşlə lətifə edilməz.

Və hər iki dostun başqa bir söhbəti... O söhbəti ki, sonu daha ağır fəsadlara gətirib çıxaracaq.

Ə r t o ğ r u l:

(müstəhzi qəhqəhə ilə)

- Görünür ki, Qaplardan ehtiyat ediyorsun.

Y a v u z:

- Xayır, o sərsəmdir, əlindən bir iş gəlməz; fəqət doktor Qaratay, sənə o yeni rəqibin daha qorqunc və daha təhlükəlidir.

Ə r t o ğ r u l:

- Demək şimdi Afəti bırağıb da Altunsaçımı izliyor.

Y a v u z:

- Həm də nasıl izləmək! Bir an belə kölgəsindən ayrıldığı yoq. Babası Xandəmir isə doktora qarşı pək lütfkar... Çünki o da kəndisi kibi macərəcu, olduqca sərvət və şöhrət düşkünü...

Bu səhnədə isə yuxarıda qeyd olunan Yavuzun açıq etirafı daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Artıq bir-biri ilə düşmən münasibətlərdə olan Afət və Qaratayın gizli qalan əsil simaları tədriclə görünməyə başlayır.

... Afət ilə Qaplan gəlir. Afətin şıq və sərbəst tevr və hərəkəti kəndini daha şux, daha füsunkar göstərir.

Q a p l a n:

- Bən geri dönmək istiyorum, təbii qüsura baqmazsınız.

A f ə t:

Niçin? Ərtoğrulu görmiyəcəkmisin?

Q a p l a n:

- Xayır, onu sevindirməkdən ziyadə gücəndirmiş olarum.

A f ə t:

Pəki, o halda buraya qadar niçin gəldin?

Q a p l a n:

- Orasını kəndim də bilməm.

(Onu məczub bir baqışla süzərək)

Müsaidənizlə...

(Əlini öpər)

Ayrıldığı sırada Q a r a t a y gəlir.

D o k t o r:

(istehzalı təbəssümlə uzaqlaşan Qaplanı göstərir)

- Yeni eşqinizi təbrik edirəm.

A f ə t:

(eyni tərzdə)

- Əskik olmayın.

D o k t o r:

- Fəqət, gönül bir olduğu kibi, məhəbbət də bir olmalıdır.

A f ə t:

(müstəhzi)

- Sizde olduğu kibi deyilmi? *(Sinirli)*. Ah! İnsafsız, mərhəmətsiz!.. Sən bəni atıb da Altunsaça uyarsın, saətlərcə peşindən ayrılmazsın, məhtablı gecələrdə əcnəbi kokotlarla qayıq gəzintisi yaparsın, həpsi keçər, gedər. Fəqət bən... bən isə yalnız əlimi öpdürməklə böyük bir günah işləmiş olurum, öyləmi?..

D o k t o r:

- Çünki sən qadınsın, anlıyormusun?

A f ə t:

(müstəhzi qəhqəhələrdən sonra, ciddi)

- Ah, zavallı qadınlar!.. Bütün mühit və qanunlar onlara düşman, bütün din və adətlər düşman; bütün təbiət və kainat düşman!.. Çünki zəifdirlər, onunçin də haqsızdırlar. Fəqət erkəklər həp mə'sum! Bütün sapqınlıqları ilə mə'sum, bütün azgınlıqları ilə mə'sumdurlar... Çünki bütün qanunları yapan onlar!.. Onunçin də haqsız deyillər... Haqsız olsalar belə haqlı görünürlər.

D o k t o r:

- Afət! Sən erkəkləri deyil, yalnız bəni təhqir ediyorsun.

A f ə t:

(son dərəcə qızğın)

- Sus, artıq çıldırıyorum. Ah, sən təhqirə belə layiq deyilsin. Sən, sönük bir arzun için bəni qatil etdin, kəndi əlimlə qocamı zəhərlətdin; əməyilə bəsləndiyim bir biçərəyi məhv etdin. Ah, şimdi isə...

D o k t o r:

(tələş ilə)

- Aman, rica edirəm, sus!

A f ə t acı bir təbəssümlə:

- Heyhat! Bən sussam da həqiqət susmaz.

Doktor Qaratayın nə qədər qorxulu tip olduğu və bundan daha dərinə getmək istəyi, nəinki bir oxucunu, ya bir məmləkət ictimaiyyətini, ümumilikdə bəşəri dəhşətə gətirəcək ruhi bir xəstəlikdir. O, çirkin istəyi naminə, hətta Ərtoğrulun da həyatına qəsd etmək lazımlığını etiraf edir.

(Ərtoğrul sərv ağaclarının arasında görünür, onları dinlər.)

X a n d ə m i r:

- Yahu, iki günün biri, xəstəlik, dəlilik!.. Bu çocuq başımıza bir bəla kəsildi. Zavallı Altunsaç!.. Ortada rəsmi bir şey yoqsa da, yenə hər kəs bu ikisini nişanlı biliyor. Ah, qızımı, qızımın istiqbalını məhv etdim.

D o k t o r:

- Əvət, Altunsaç bir elmasıdır. Siz onu qeyb etmiş kibisiniz, fəqət bən o elması təkrar özünüzdə iadə edərsəm, mükafat olaraq nə verirsiniz?

X a n d ə m i r:

(tə'kidlə)

- Nə istərsən, hər nə istərsən...

D o k t o r:

- Əgər istəyəcəyim məzkur elmas kəndisi olursa?..

X a n d ə m i r:

(bir qadar sükutdan sonar)

- Lakin Altunsaçın könlünü almaq şərtilə...

D o k t o r:

İştə o bənim vəzifəm... *(Ətrafa)*. Özdəmiri zəhərlətdiyim kibi, Ərtoğrula da bir çarə düşünürəm.

Ə r t o ğ r u l:

(ətrafa)

- Ah, insan qılıqlı canavarlar!

İ l c a y:

(təlaş ilə çıxar)

- Siz buradamısınız? Ərtoğrul nə oldu, nəyəyə getdi?

X a n d ə m i r:

- Biz yeni gəldik, bir şeydən xəbərimiz yoq.

İ l c a y:

- Ah, şimdi yenə əhvalı qarışdı. Sinirlənib də dışarı fırladı.

D o k t o r:

- Hər halda onu yalnız bıraqmamalı, bir gün öncə bu şəhərdən uzaqlaşdırmalı, təbdili-hava için ətraf köylərə göndərməli.

İ l c a y:

- Aman, doktor, bir çarə?

D o k t o r:

- Artıq başqa çarə yoq, onun yalnız vücudu deyil, beyni də xəstələnmiş...

Diqqət edilməzsə azacıq sonra dəli olur.

Ə r t o ğ r u l:

- Dəlimi?.. *(Qəhqəhə)*. Pəki, dəlinin nəyi dəli olacaq!..

İ l c a y:

(niyazkar)

- Ərtoğrul!..

Ə r t o ğ r u l:

- Rica edərim, sən sus!

X a n d ə m i r:

(yaltaqca təbəssümlə)

- Doktor səni sevdiyi için öylə söylüyor.

D o k t o r:

- Əvət, yalnız səni, sənin səhhətini düşünürüz.

Ə r t o ğ r u l:

(sinirli və qızgın)

- Ah, tilkilər, çaqqallar!..

Bu sırada Altunsaç da çıxar.

İ l c a y:

- Aman, nə söylüyorsun, düşün ki, onlar misafir... halbuki misafirə ehtiram lazımdır...

Ə r t o ğ r u l:

- Xayır, onlar bu evə misafir kibi deyil, bənim məhvimi arzu edən iki cəllad kibi gəlmişlər.

İ l c a y:

- Üzr istə, oğlum, ah, hər ikisindən üzr istə!..

Ə r t o ğ r u l:

- Əfv edərsin, doktor, bən sana tilki dedim, halbuki sən insanları boğazlıyan diplomalı bir makinasın; canlı, fəqət duyğusuz bir sallaqxanə makinasısın. *(Xandəmirə)* Sana da çaqqal dedim, möhtərəm dayı! Halbuki sən də maarif süpürgəsisin, əqli topuğunda bir qazsın, qaz... Anladınmı?

(Acı və sarsəmca qəhqəhələr...)

A l t u n s a ç:

(sinirli)

- Fəqət bu nəzakətlə sən nə olursun, sən!?

Ə r t o ğ r u l:

(qəhqəhə)

- Bən də düşkün bir mühidə çırpınan bir zavallı!.. Sönük varlıqları yaqmaq istəyən bir qıvılcım... Pəncətırnaqlarla qəlbi gəmirilən bir bədbaxt, bir biçarə... Mə'nasız saylar ətrafında dolaşan bir sıfır, bir hiç...

X a n d ə m i r:

(Doktora)

- Görünür ki, söylədiklərimizi eşitmiş. *(Ərtoğrula)*. Ərtoğrul! Bir düşün ki, nə bütün qırıyorsun.

Ə r t o ğ r u l:

- Bütprəstliyi çoxdan bıraqdım. Onunçün də büt qırmaqdan pək zevq alıyorum.

A l t u n s a ç:

- Ah, sən getdikcə, çıldırıyorsun.

Ə r t o ğ r u l:

- Əvət, çıldırıyorum, dəmin doktor da söylə söylədi. Deyilmi, əfəndim!.. *(Doktora baqıb acı qəhqəhələrlə gülər)*

A l t u n s a ç:

- Rica edərim, bizi yalnız bıraql!

Ə r t o ğ r u l:*(istehzalı təbəssümlə)*

- Xayır, rica ilə getməm.

A l t u n s a ç:*(qızğın)*

- O halda əmr ediyorum.

Ə r t o ğ r u l:*(istehzalı qəhqəhə ilə)*

- Madam ki, əmr ediyorsun gedərim (*Qəhqəhə*). Çünki sən, qürur və əzəmət sultanısın. Çünki sənin əmrinə qarşı əyilməmək haqsızlıqdır. Çünki sənin hər sözün şimşəkdən parlaq, qılıcdan kəskindir. (*İki-üç adım bağçaya doğru yürür; təkrar dönər*). Baq, iştə gediyorum... (*Acı və istehzalı qəhqəhələrlə çəkilir*).

Hüseyn Cavidin, əsərin 3-cü pərdəsində məkan bəhsi də olduqca könül açandır. İnsanın gözləri önündə sanki cazibədar bir rəssam tablosu canlanır. Və mahnın sözləri... əlbəttə, hər bir zamanın çarpan yanqısıdır. Ərtoğrul adında...

...Dəniz kənarında, bağçada bir xiyaban... Xiyaban ilə dəniz arasında ortası açıq, otlar sarmaşıqlarla örtülü bir çardağ... Xiyaban və çardağ içində sağda, solda sıralar... Qürubə qarşı... mayıs...

Bən aşıqım, bəlalar var başımda,
Durmuş qorqunc uçurumlar qarşımda.
Yaralandım, vuruldum gənc yaşımda,
Sağalmaz yarası coşqun gönlümün.

Cihan cənnət olsa, insanlar mələk,
Dağlar inci saçsa, dənizlər çiçək,
Güldürsə həp ağlar gözləri fələk,
Sağalmaz yarası məhzun gönlümün.

Sərxoşum, keçmədim meyxanələrdən,
Aqılım, dərs aldım divanələrdən,
Dün gecə öyrəndim pərvanələrdən:
Sağalmaz yarası məcnun gönlümün.

Yer yüzünü sarsa dilbər mələklər,
Bənim gözüm yalnız birini bəklər,
Əflatunlar gəlsə boşdur əməklər,
Sağalmaz yarası vurğun gönlümün.

Hüseyn Cavid, bir il sonra dəyişən müəyyən məsələləri də aşarkən, qadın adına ləkə olan bir zərif məxluqun ikrah meşşanlığını, həm də ona heç bənzəməyən, tam əksi olan sanki bir mələk Alagözün həyatını çox qabarıq şəkildə ortaya qoyur. Və bunu Ərtoğrul ilə Yavuzun söhbəti ilə təqdim edir. Sevgilisi Altınşaşın doktor Qaratayın çirkin xislətinin toruna düşdüyünü bilən Ərtoğrul:

- Nasıl, doktor Qaratayamı?

Y a v u z:

- Əvət, bir ay sonra düğün yapılacaqmış...

Ə r t o ğ r u l:

- Tamam, iştə bu xəbərdən pək məmnun oldum. Qəlbimdə ona aid bir kölgə, bir duyğu, sönük bir xatirə vardısa, o da şimdiki silinmiş oldu. (*Sükut...*). Əcəba doktorun məşuqəsi nə oldu? Afət, o gözəl Afət nə yapıyor?

Y a v u z:

- Nə yapacaq; şəhərin bütün gəncləri, ən gözəl dəliqanlıları kəndisi için çıldırıyor. Yalnız erkəklər deyil, qadınlar da ondakı gözəlliyə heyran, hətta, əvət, hətta kəndisi belə kəndi hüsnünə, kəndi gözlərinə, kəndi dodaqlarına məftundur. Dəfələrlə aynadakı rəsmini öpdüyünü görmüşlər... Əvət, o, daima məğrur və bəxtiyardır. (*Məhzun bir sükutdan sonra*). Bən yalnız bəxti dönmüşləri, talesizləri düşünüyürəm; bən yalnız Alagözə, o mə'sum qızcığaza acıyorum. Çünki o, hənzuz açılmadan solmuş pənbə güli andırıyor.

Y a v u z:

- Pək tuhaf, bu gün nədənsə bərabər gəziyorlar, halbuki Alagöz daima təklidən xoşlanır və əlindən gəldiyi qadar Afətdən qaçar.

Ə r t o ğ r u l:

- Çünki onun bir atəş olduğunu bilir. Yanmayım deyə çəkinir. Y a v u z. Əvət, bir atəş, həm də qorqunc və sevimli bir atəş!..

Əslində, Yavuz cümləsinin sonunu yanlış fikirlə tamamlayır. Çünki, əxlaqsız qadında heç bir sevimli atəş ola bilməz! Hüseyn Cavid Afət adlı çirkin meşşan bir qadın obrazını yaratmaqla zamanın bu türlü qadılarının ümumi obrazını qələmə almışdır. Və hələ bu axmaq qadının Alagözə riyakar bəhslərinə bax:

A f ə t:

(*şux qəhqəhələrlə*)

- Demək sən kimsəyi sevmiyorsun, öyləmi? Doğrusu, pək xarıqülədə bir təbiət!.. (*Təbdili-tevr ilə*). Görünüyor ki, sən təbiətə

qarşı qoymaq istiyorsun. Halbuki dünyadakı otları, çiçəkləri, quşları, kələbəkləri, insanları və heyvanları hər birər-birər gözdən keçirsə, sevgidən məhrum hiç bir məxluqə, hiç bir zihəyatə rast gəlməzsən. Hətta günəşlər, aylar və yıldızlar arasında belə sıqı bir rabitə var, sarsılmaz bir cazibə qanunu var.

Mən, Afət obrazında etiraf olunan bu kəlmələrin qarşısında heyrətə gəlirəm ki, niyə görə Hüseyn Cavid ülvü, ilahi sevgi anlamını çirkin xislətli, əyyaş, pozqun bir qadının dilindən təqdim edir. Əyyaşın keyfi naminə ərini zəhərləyən və digər ərkeklərlə də həyatını nəşələndirə ucuz, avara bir qadının nə hakkı var, ilahi hissələrdən dumanlanmağa?.. Hətta, Alagöz Oqtayla qarşılaşdığı zaman onlardan uzaqlaşmaqda olan Afətin kim olduğunu soruşanda məsum qızcığaz qızarmış və sarsılmış bir halda:

- Sonra anlatırım...

Hüseyn Cavidin bədi dil işləmləri də daha heyrətamiz mükəmməl və bitkindir. 28 yaşlı, səmimi bir gənc doktor Oqtayın dilində bu çox məhərətlə əks olunub. Dənizin seyrinə dalan Alagözün əlvan marağı qarşısında Oqtay:

- Gerçəkdən batı tərəfi bir cənnət bağçası... Günəş isə utandığından qızarıb çiçəklər içinə gömülən bir köylü qıza bənziyor. (*Digər tərəfə baqaraq*). Hələ şu qarşıya baq! Yeni çıqmaqda olan şu solğun aya, şu vərəmli çöhrəyə baq!.. Sanki bənzi uçmuş, əriyib bitmiş bir aşıq kibi kəndi sevgilisini izliyor.

Bu obrazlı bənzətmələrin kökü dahi, dünyəvi şərq yazarların qaynağından süzülməldir. Nizami Gəncəvi...

Həqiqətin obrazlı bəhsi, yazıcının mükəmməl düşüncə və qavrayışdır. Oqtayla Alagözün bu deyişməsi də olduqca bəşəri və əbədi bir fəlsəfədir.

A l a g ö z:*(şux təbəssümlə)*

- Ah, şu erkəklər pək tuhaf; həpsi bir xəstəliyə mübtəla... həpsinin özü, sözü, dərdi, düşüncəsi həp eşq, daima eşqdir. Hər nə görsələr onda bir gözəllik, bir məhəbbət bulurlar.

O q t a y:

- Pəki, dünyədə gözəllik və məhəbbətdən tatlı nə ola bilir!?

A l a g ö z müstəhzi:

- Əvət, gözəllik və məhəbbət?!

O q t a y:

- Bəncə, bütün cihanı xilas edəcək iki qüvvət var, yalnız iki böyük qüvvət var; o da: gözəllik və məhəbbətdən ibarətdir.

Lakin, Y a v u z l a Ə r t o ğ r u l g ə l i ş i i l ə m ö v z u d a h a q ə r i b ə m ə c r a y a y ö n ə l d i l i r. Ə l b ə t t ə, b u b i r s e v ə n g ə n c i n a ğ r ı y a n h ə y a t ı n ı n s ə s i, h a r a y ı...

Ə r t o ğ r u l:

Mərhəba...

O q t a y:

Buyurun, baqalım.

(Hamısı yüngül təmənnə edərlər)

A l a g ö z:

(kitabları birər-birər açar)

Bu şe'r divanı, şu musiqi parçaları, bu da din fəlsəfələri?.. Həpsinin də ruhu, məalı, qayəsi, yalnız-yalnız məhəbbətdən ibarətdir. *(Oqtaya)* Bunlar iki gün bəndə qalsın, olurmu?

O q t a y:

Pək gözəl, niçin olmaz.

Ə r t o ğ r u l:

Baqalım nasıl şeylər...

(Kitabları alıb baqar, e'tinasız və laübalı bir tevr ilə sıra üzərində buraqır; şiddətli və müstəhzi qəhqəhələrlə)

Şe'r!.. Musiqi!.. Din!.. *(Təbdil-tevr ilə)*. Allah eşqinə, şu kitablardan, şu mütalələrdən vaz keç! Şu çərçivəyə alınmış şe'r-lərdən, notaya girmiş musiqilərdən qaç! Şu kitabları qaralayan dinlərdən, məzhəblərdən uzaqlaş!

Dünyada yalnız bir şe'r, bir musiqi, bir din mənbəyi var ki, o da təbiətdir, şe'rmi istərsin?

İştə aşıqların izzirabı, filosofların düşüncəsi, öksüzlərin göküs keçirməsi, kimsəsizlərin göz yaşı, yıldızların səfvəti, qürubun məhzunluğu, gecənin sükutu, fəzanın dərinliyi həp birər şe'rdir. Əvət, hər ah, təbəssüm, hər inilti, hər fəryad; hər fırtına, hər girdab, birər şe'rdir.

Musiqimi istərsin?

Çayların, ırmaqların ninnisi, dənizlərin, çağlayanların vələsi; arslanların, yıldırımların gurlaması; xəfif rüzgarların züm-züməsi; yapraqların, çiçəklərin öpüşməsi; bülbüllərin, ishaqların ötüşməsi həp birər musiqidir. Vurğun gönüllərin acı tərənəsi; mini- mini çocuqların tatlı qəhqəhəsi, körpə quzuların mələməsi həp birər musiqidir.

Dinmi istərsin?

İştə hər yıldızın incə təbəssümləri, hər günəşin yıldızlı baqışları, hər gün yeni bir din, yeni bir məzhəb doğurur. Hər qüru-

bun ölgün nəfəsi, hər gecənin səssiz qaranlığı, o güncü günəşlə bərabər o güncü dinin məzari-ədəmə gömüldüyünü e'lan edər. Hətta hər mevsimin, hər ayın, hər həftənin, hər günün allahları da, peyğəmbərləri də, dinləri də, kitabları da bir-birindən ayrı, bir-birinə düşmandır.

Ərtoğrul naləsinin səhnəsindən sonra, Afətlə Qaplanın gəlişi ortaya çıxır. Və yenə o məkirli qadının çox qəribə, yanlış sayaq-lamaları bəhs olunur. Bilmirəm, niyə Hüseyn Cavid bu qədər belə bir qara obraza meydan fironluğu verib?! Bəlkə də Micəfər Bağırovu silkələyən yanqılardan biri də belə bir əyyaş, xəyanətkar qadın obrazı olub?! + Qaplanın yaltaqlığı da insanda ikrah hissi yaradır.

A f ə t:

(çılğınca qəhqəhələrdən sonra)

- Ah, gənclik, gözəllik, nə böyük səadət!..

(Gözləri yaşarır, məndil ilə silər)

Q a p l a n:

(şaşqın)

- Afət! Bu nə hal! Sən gülüyormusun, yoqsa ağlıyormusun?

A f ə t:

- Əvət, gülüyorum, fəqət göz yaşları ilə bərabər; ağlıyorum, fəqət qəhqəhələrlə bərabər..

Q a p l a n:

- Niçin, ah niçin?

A f ə t n:

- Çünki bən hər qanunun xilafında yaratılmış bir məxluqum. Bənim hər sevincimdə bir fəlakət, hər fəlakətimdə bir bəxtiyarlıq var. Bən düşmanıma məftun olurum, sevgilimi cəllad kimi boğaz-larım. Əvət, bən ağlarkən gülərim, gülərkən ağlarım.

(Təkrar şən və şatır qəhqəhələrlə gülməyə başlar)

Q a p l a n:

- İştə, təbiətin də, gözəlliğin kibi müstəsna!..

A f ə t:

- Söylə, allah eşqinə, söylə! Altunsaç doktora nişanlandı, öyləmi?

Q a p l a n:

- Əvət.

A f ə t:

- Bir ay sonra düğün yapılacaqmış, deyilmi?

Q a p l a n:

- Əvət.

A f ə t:

- Bir ay sonra, otuz gün sonra, ah, nə qadar gec, nə qadar çabuq!.. *(Qəhqəhə)*.

Bir ay otuz yıldan daha uzun, otuz dəqiqədən daha qısadır. *(Qəhqəhə)*.

Q a p l a n:

- Dəmin onunçinmi ağlıyordun?

A f ə t:

- Xayır... O ağlanacaq şey isə də, bən ona gülərim (*qəhqəhə*). Fəqət o dodaqlar ki, dün bənim ayaqlarımı öpüyordu, bu gün Altunsaçın dodaqlarını əməcək. O hərif ki, bir az əvvəl bənim əlimdə oyuncaq idi, bir az sonra Altunsaçı kəndi əlində oynatacaq...

Afət qara, eyni zamanda mükəmməl söylədikləri, yalnız öz əxlaqsızlığı səbəbindən alçaq düşüncəli Qaratayın tapdağına düşdüyü üçün, alacağı intiqamın kinayəli xoflarını sərgiləyir. Bu kadının arxasını isə Qorxmazların görə bilməsi mümkün deyil. Çünki, fitnəkar qadın hələ içində püskürməkdədir. Divan-tüstülərini isə pərdəli şəkildə etiraf edir. Afətin ayna ilə insiyyət açıqlaması isə, daha iyrenc məkirlidir. Qorxmaz kimi düşüncəsiz bir quşbeyin tipin isə, təmiz qız yaşdılarına deyil, Qaratay kimi alçaq, mənfur məşuqunun hesabına ərinə zəhərləyən əxlaqsız bir qadına düşkün olması, o dövrün gənclərinin nə qədər bədbəxt bir həyat seçdiklərini göstərir. Eyni zamanda müəllif, Afət obrazı ilə zamanın belə bir qadınının, nəinki kənar baxışların, hətta özünün səbəb olduğu öz bədbəxtliyini də öz dili ilə etiraf edir. Və Alagözün Oktayla gəlişi ilə daha bir acı səhnə...

A f ə t:

- Bir ay sonra dünya dağılacaq, ümidlər solacaq, ağlayanlar güləcək, gülənlər qəhr olacaq (*həyəcandan yaşarmış gözlərini silərək, pək sinirli*). Ah, bən niçin şu xain mühitə atıldım, niçin yaratıldım!? Niçin qatil oldum, niçin aldatıldım!? (*Sıraya dayanır; allərilə yüzünü qapar*).

Q o r q m a z:

(*Afəti qolları arasına alır*)

- Afət! Sevgili Afət! Burada kimsə yoq, qəlbində nə varsa aç, söylə, unutma ki, Qorqmaz sənin ən aciz pərəstişkarındır.

Bu sırada Qaplan əlində bir gül dəməti ilə bir şişə limonata gəlir. A l a g ö z l ə O q t a y da digər tərəfdən çıxar.

A l a g ö z:

Qorqmazın Afətə sarıldığını görüncə sinirli və çılğınca bir fəryad ilə:

- Ah, aman, ya Rəbbi!..

(*Deyə bayılır. Oqtayın qolları arasına düşər*).

Sevdiyi gənc tərəfindən atıldığını görən Alagöz, bir zaman onun hüsnünə, sevgisinə yazılmış Oqtayın bütün məktublarını birbir məhv etməyə başlayır. Və bu, son dərəcə acı səhnədə anasına haq qazandırmış olur. Halbu ki, onun bədbəxtliyinin əsil səbəbi anası Afətdir. Yüngül xasiyyətli qadın özü də bu həqiqəti etiraf edir. Əsərin faciə sonuna doğru gedən bu söhbətlərdə elə bir gənginlik, dartışmalar var ki... insanlığın bu dərəcə də özünə düşmən kəsilməsi, qəsd etməsi, həqiqətən çox qorxunc və dəhşətlidir. Məhəbbət haqda o qədər söz yığnağı sərgilənir ki... Ailəsinin bütün gözəlliklərinə xəyanət edən bir əxlaqsız qadının dilindən səslənməsi insanı səksəndirmiş olur. Əlbəttə, türk dünyasında belə söz ucuzluğu həddəşən qədərdir. Müəllif də bundan artıq dərəcədə istifadə edib. Məkirli, əxlaqsız canavar Afətin Alagözle şirin dartışmasından sonrakı səhnələr... Qurunun səbəbindən yaşın yanması:

Müəllifin bəhşi:

Alagöz qapıyı qapayıb çıxar. Afət məktubları səbətdən alır, tələş ilə baqar. Digər çəkməcəyi açıb bir ufaq revolver çıxarır; diqqətlə süzər; alnını nişan aldığı sırada, qarşığı qapı parmaq ucilə vurulur. Silahı gizlədib qapıyı açar, doktor Q a r a t a y daxil olur.

A f ə t:

- Ah, sən misin?.. Gəl, baqalım, səni bəklirəm.

D o k t o r:

(onun əlini öpər)

- Afət! Sən xəstə misin?

A f ə t:

- Əvət.

D o k t o r:

- Əfv edərsin, şimdiyə qədər bu xüsusda mə'lumatım olmamış...

A f ə t:

(acı təbəssümlə)

- Təbii, ağ günə çıxanlar qara günlüləri düşünməzlər. Dügün hazırlığı yapanlar talesizlərin halını biləməzlər.

D o k t o r:

- Sən pək sinirlənirsən, bu hal həm kəndini, həm Alagözünü bədbaxt edər.

A f ə t:

- Alagöz bəxtiyar idi, əvət onu bən bədbaxt etdim. Fəqət bəni də məhv edən yalnız sən oldun, sən!..

D o k t o r:

- Xayır, bil'əkis, sən açıq-saçıq hallarında kəndinə qıydın, kəndi nəfsinə xəyanət etlədin.

A f ə t:

(acı qəhqəhə ilə)

- Halbuki tatlı dillərlə qandıran sən... Qoca qatili yəpdirən sən... Çıqılmaz yollara səpdirən yenə sən sən *(qızgın və sinirli)*. Öncə miskin bir kölə kibi qarşımda diz çökdün, boyun büktdün; fəqət sonra bəni atdın, başqalarını tutdun. Gah rəqqasələrə vuruldun, gah Altunsaçı buldun... Ah, şimdi, şimdi isə bəni təhqir edirsən, bəni qəbahətli çıxarmaq istirsən.

D o k t o r:

-Afət! Bəni buraya niçin çağırıdın?

A f ə t:

- Səni sevdiyim için, sana pərəstiş etdiyim için.

D o k t o r:

Ah, nə yaldızlı yalan!..

A f ə t:

- Xayır, yalan söyləmiyorum, and olsun uyqusuz gecələrə, and olsun ağlar gözlərə, and olsun gözəlliyə və məhəbbətə, bən yalnız səni sevirəm, yalnız sana qavuşmaq istiyorum. Əvət, mə'sum bir çocuq nasıl nurdan, rəngdən həzz alarsa, bən də sən-dən, sənin visalından o qədər zövq alıyorum.

D o k t o r:

(bir şey sezmiş kibi qarşığı qapıya baqar)

- Gələn var, mən gedəyim.

A f ə t:

- Xayır getmə, sözüm, daha bitmədi; azacıq burda bəklə, sonra gedərsin.

D o k t o r:

(sağ tərəfdəki odaya keçər)

- Fəqət çox gecikdirmə!

A f ə t:

- Bu saət, əzizim, bu saət *(qapıyı açar, Qorqmaz əlində bir dəmət çiçək daxil olur)*. Sənmişin?.. Gəl!..

Q o r q m a z:

(əlin öpər, dəməti təqdim edər, heyratla)

- Aman, nə böyük təbəddülat; nə dəhşətli inqilab!..

A f ə t:

- Pək dəyişdim, deyilmi?..

Q o r q m a z:

- Əvət, pək... Az qaldı ki, tanımyacaqdım.

A f ə t:

- Uf, kim bilir nə qadar çirkinləşdim; bir ay əvvəlki Afət nərdə? Bət-bənizim öylə solmuş ki, aynaya baxmağa cəsərat edəmiyorum.

Q o r q m a z:

- Ah, bən solğun çiçəkləri pək sevərim.

A f ə t:

- Solğun çiçək!.. Əvət solğun bir çiçək nasıl qurursa, nasıl qara topraqlara təslimi-nəfs edərsə, bən də... ah, bən də...

Q o r q m a z:

(tə'sir və təlaş ilə)

- Afət! Nə söylüyorsun? Nə demək istiyorsun?

A f ə t:

- Demək istiyorum ki, bənim gözəlliyim sönüyor. Çöhrəmdə incə bürüşüklər, ufaq cizgilər görülüyor; ah, bən ona əsla təhəmmül edəməm. Bəncə, gözəl bir qadın daima gözəl qalmalı... Gözəlliyə vida edərsə həyata da vida etməli... Dərəcə-dərəcə solmaq, hər gün bir az intihar etməkdir. Yıllar ilə yanıb qavrulmaqdan, bir anda kül olub havaya savrulmaq daha xoşdur, daha gözəldir.

Q o r q m a z:

- Afət, bəni mə'yus ediyorsun.

A f ə t:

- Xayır, gözəl çocuq! Mə'yus olma! Gəl, gəl səni ilk və son dəfə olaraq öpəyim *(məczub bir tevr ilə bir-birinə yaqlaşib sarılmaq istərlər. Afət dərhal geri çəkilib və əlilə rədd edər)*. Ah, xayır, bıraq!.. Bıraq dursun. Çünki sənin atəşli dodaqların bəni yaqar, xəstə ruhumu yaqar... *(Qarşıda qapıyı açar)*. Of, bana başqa bir hal gəliyor; get, çocuq, get!.. Saqın, bir daha gəlmə, bir daha bəni özləmə!..

Q o r q m a z:

- Niçin, sevgili Afət, niçin?..

A f ə t:

- Çünki bən qıvılcım kibi sönəcəyim, ıssız zülmətlərə, namütənahi bulutlara qavuşacayım.

Q o r q m a z:

- Afət! Bu sözləri hiç anlıyamıyorum. Ah, fəqət bir kərə, yalnız bir kərəcik özümü qolların arasında görmək istərdim.

A f ə t:

- Pək gözəl, əzizim, gəl!.. Gəl, səni bir kərəcik də olsa oqşayıb sevəyim *(qucaqlaşib öpüşmək istərlərkən Alagöz gəlir. Hər ikisi şaşırıb geri çəkilir. Sükut... Qorqmaz gedər, Afət Alagözün qollarına sarılaraq)*. Bağışla, bəni bağışla; artıq bənim cəsarətim cünuna varmış... bən əfvə layiq deyilim; fəqət yenə yalvarıyorum, bəni bağışla... *(qucaqlayıb öpər)*.

A l a g ö z:

(məmnun və mütbəssim).

- Hiç sıqılma, annəciyim! Sevmək və sevilmək bir haqdır. Sənin gönlün nə istərsə, bən də onu arzu edirəm. Hətta səni böylə bəxtiyar gördükcə gönlüm açılıyor. Sanki hər zəvqinə, hər səadətinə iştirak ediyorum.

A f ə t:

- Ah, sənin şu məhəbbət və nəzakətin intiqam qadar müdhişdir.

A l a g ö z:

- Hər halda bən səni pək seviyorum.

A f ə t:

- Kim bilir, bəlkə sevmədiyin için seviyorsun.

A l a g ö z:

- Xayı, yalnız səni deyil; şimdiki bən hər kəsi, əvət, hər kəsi sevmək istərim *(qarşıdakı qapı barmaq ucilə vurulur)*.

A f ə t:

- Kimdir əcəba?

A l a g ö z:

(açar)

- Oqtay!..

(Əl verir, Oqtay pək ciddi və soyuqqanlı görünür)

A f ə t:

- Buyurun, əzizim, oturun... Ancaq bəni bağışlırsınız... Mə'zurum... *(sol qapıdan çıxar)*.

A l a g ö z:

- Nə düşünürsün, niçin oturmursun?

O q t a y:

-Çünki... getmək istiyorum.

A l a g ö z:

- O halda niçin gəldin?

O q t a y:

- Yadigar verdiyim rəsmimi almaq için, iştə bunu almaq için... *(Divardakı rəsmlərdən birini alır)*

A l a g ö z:

- Ah, həm qorqunc, həm gülünc bir hal!..
Yalnız səbəbini bilsəydim...

O q t a y:

- Səbəbi aydındır; qabalıq olsa da söyləyəcəyim *(sol qapıya işarətlə)*. Öylə bir ananın qızilə görüşüb buluşmaq, təhlükəli uçurumlara atılmaqdır.

(Sinirli adımlarla çıxar)

A f ə t:*(gəlir)*

- Getdimi?

A l a g ö z:

- Əvət, getdi.

A f ə t:

- Nə söylüyürdü?

A l a g ö z:

- Hiç...

A f ə t:

- Eşitdim, həpsini eşitdim, Rəsmi geri aldı, səndən ülfətini kəsmək istiyor. Yalnız o deyil, sana qarşı əyilən bütün gənclər, kiçik bir nəvazişinlə öyünən dəliqanlılar; şimdiki həp səndən qaçıyor, həp sana xor baqıyorlar. Halbuki həpsinə səbəb yalnız şu qarşıda duran talesizdir *(məndil ilə göz yaşını silər)*.

A l a g ö z:

- Ah, annəciyim! Sevgili annəciyim!.. *(Afətə sarılıb öpər)*. Məraq etmə, bu təhqirlərin hiç bir tə'siri yoxdur... Çünki bən kim-səyi sevmədim... Onünçin də mütəəssir deyilim *(soldaki odaya doğru ilərilər, təkrar dönər, Afətə qapalı bir məktub verir)*. Mümkün olsa bunu Ərtoğrula göndər. Bən yorğunum. Azacıq uzanmaq istiyorum *(sol qapıyı qapayıb çıxar)*.

A f ə t:*(məktubun zərfini havaya tutub baqar, heyrətlə)*

- Bu saçlar nə?.. Xayır, bu məktubda bir sirr var, baqayım nə yazıyor *(zərfi açar, dürlü vəziyyətlərlə oqur)*. "Ərtoğrul, anam

xəstədir, qərirdir, onu unutma!.. Mümkün olsa, əski yurduna, əqrəbasına göndər. Bir saat sonra bəni görməyəcəksin. Əlvida!.. Səni bütün ruhilə sevən və həsrətini məzarə götürən Alagöz" *(sarsılmış bir halda)*. Ah, aman, ya Rəbbi!..

Ə r t o ğ r u l:*(daxil olur, tələş ilə)*

- Alagöz nerdə?

A f ə t:

- Nə var, nə olmuş?

Ə r t o ğ r u l:

- Əczaxanədən zəhər almış şimdiki bana söylədilər.

A f ə t:

- Ah, dəminki məhəbbət və nəzakətlərin səbəbini anladım *(Alagözün girdiyi qapıyı açmaq istər)*. Eyvah, qapıyı qapamış... *(Qapını çalar)*. Alagöz!.. Ah, səs yox, cavab yox...

Ə r t o ğ r u l:- Bən şimdiki yan pəncərədən girərim. *(Dışarı fırlar)*.**A f ə t:**

- Alagöz!.. Aç qapıyı... Aman, qapıyı aç, yavrum! *(Dışarıdan pəncərənin vurulduğu və cam qırıldığı eşidilir. Afət təkrar çağırır)*. Alagöz!.. Ah, nə dəhşətli hal, nə qorqunc fəlakət!..

Ə r t o ğ r u l:

(bir əlində zəhər şişəsi, bir əlində Alagözün əli olaraq qapıyı açıb çıxar, pərişan bir qəhqəhə ilə Afətə)

- Ərtoğrul ölümdən daha bəxtiyar imiş, əvət, bən Əzraildən daha çabuc davranmış oldum.

A f ə t:

(şişəyi Ərtoğrulun əlindən alır, acı bir təbəssümlə Alagözə)

- Haqlısın, mələk yavrum, bütün bu fəlakətlərə səbəb bənim, lakin bundan sonra cəllad olmaq istəməm, bu saət yol tadarükünə başlarım; çünki sən bu gün bəxtiyarsın. Ərtoğrulun təlaşı (əlin-dəki məktubu göstərir) və sənin məktubun hər ikinizi birləşdirdi. Bən yalnız bunu arzu edərim.

A l a g ö z:

- Bir məktub ki, ölüm pəncəsində yazılmış, onun nə əhəmiyyəti ola bilər?

Ə r t o ğ r u l:

(mə'nalı bir təbəssümlə)

- Ölüm bütün əsrarın anasıdır.

A f ə t:

(Alagözə)

- Yavrum, əminim ki, sən Ərtoğrulu seviyorsun, fəqət onun tərəfindən seviləcəyinə şübhə ediyorsun.

Ə r t o ğ r u l:

Halbuki Ərtoğrul kəndisinə pərəstiş edər.

A l a g ö z:

- Xayır... xayır... bən əsla sevilməyə layiq deyilim.

A f ə t:

- Nasıl!.. Sənmi, sənmi layiq deyilsin? (Şux bir təbəssümlə). Halbuki sən bütün qızlar içində parlaq bir elmas, dilbər bir çiçək, mə'sum bir mələksin.

A l a g ö z:

(sinirli və titrək səslə)

- Əvət elmas! Fəqət ləkəli bir elmas!.. Çiçək! Fəqət çamurlu bir çiçək... Mələk! Fəqət qəhr olmuş bir mələk...

A f ə t:

- Niçin, ah niçin?..

A l a g ö z:

- Çünki... ləkəli bir ananın evladıyım *(çocuqca bir hönkürtü ilə aqlar, Afətin qolları arasına sıqılır)*.

A f ə t:

(acı qəhqəhə ilə)

- Xayır, bən sənin anan deyilim, sən hənuz iki yaşında ikən anan tərki-həyat etmiş.

A l a g ö z:

- Ah, aman, ya Rəbbi!.. Nələr eşidiyorum.

A f ə t:

- Əvət, baban bəni sonra aldı, bən isə göz bəbəyi kibi səni bəslədim, mə'sum bir mələk kibi böyütdüm *(sinirli və həyəcanlı)*. Ah, bən əxlaqsız deyildim, fəqət Özdəmirin sərxoşluğu, sayğısızlığı bəni məhv etdi...

Sonra doktor Qaratay sapdırdı; ona vuruldum, qatil oldum, babanı zəhərlədim.

A l a g ö z:

- Ah, sus!.. Allahımı seversin, sus!..

A f ə t:

- Əvət, bən sənin anan deyilim... Bən qatil, cəllad, ləkəli bir qadınım (cibindən iki-üç parça kağız çıxarır, Alagözə verir). İştə

bu kağızları diqqətlə oqu, kim olduğunu çabucq öyrənirsən, bən gedyorum, artıq bəni unut!.. Səni ona... (*Ərtoğrulu göstərir*) ısmarladım.

(*Doktorun girdiyi odaya keçər*)

Ə r t o ğ r u l :

- Baq, görüyormusun ölüm başqalarını ayırırkən, bizi birləşdirmiş oldu.

A l a g ö z :

(*kağızlara baqaraq məhzun təbəssümlə*)

- Ah, demək bənim anam ləkəli deyilmiş...

Ə r t o ğ r u l :

- Bütün dünya ləkəli olsa belə, yenə sənin ismətindən bir şey əksilməz (*Algözün yüzünü oqşayaraq*). Fəqət Afətə acımalı... Ah, niçin qəlbini qırdın? Get, yalvarıb yaqar da, gönlünü al!.. Dün səfil idisə, bu gün mə'sum ola bilir, Aman, rica edərim, get!

A l a g ö z :

- Pəki, Ərtoğrul, pəki.

(*Qapıya yaqlaşdığı sırada içəridə silah patlar*)

D o k t o r :

- Ah, qəddar, xain, cəllad! - deyə qapıyı açar, yaralanmış olduğu halda Alagözün önündə düşüverir.

A l a g ö z :

- Aman, ya Rəbbi!..

Ə r t o ğ r u l :

- Nə yaptın. Afət, ah, nə yaptın?

A f ə t :

(*əlində silah, acı qəhqəhələrlə*)

- Özdəmirin intiqamımı aldım, öz intiqamımı aldım (*cənazəyə*). Sən bəni unuttun, gözəlliyimi təhqir etdin; iştə gözəlliyin intiqamını aldım. Ah, intiqam vəhşətlərin ən alçağıdır, lakin kəndimi almadım, əfv et!.. (*müstəhzi qəhqəhə ilə*). Ah, sən bu aqşam düğün yapacaqdın Altunsaça qavuşacaqdın... Halbuki bən buna razı olamam, çünki... səni pək seviyorum (*masa üzərindəki çiçək dəmətini çözərək cənazəyi süslər*). Ah, əvət, səndən ayrılmaq istəməm, bu dodaqlar bəndən başqasını öpməməlidir (*cənazəyi qucaqlayıb öpər, fevqəladə bir həyəcan ilə qalqar və əlindəki revolveri şakağına tutar*). Şimdi isə sıra bana gəlir.

Ə r t o ğ r u l :

(*dərhal silahı yaqalayıb alır*)

- Nə yapmaq istiyorsun? İşlədiyən kafi deyilmi?

A f ə t :

(*acı təbəssümlə*)

- Bana mərhəmətmi ediyorsun? (*Sinirli və şaşqın*). Aman, ya Rəbbi! Ah, çıldırıyorum.

A l a g ö z :

(*mütəəssir*)

- Annəciyim!.. Sevgili annəciyim! (*Yaqlaşib qucaqlamaq istər*).

A f ə t :

(*geri çəkilərək bir tevr ilə*)

- Çəkil, yaqlaşma... Bəni yalnız biraq!.. (*Sağ tərəfdəki odaya keçər*).

A l a g ö z :

- Ah, zavallı qadın!..

Ə r t o ğ r u l:

- Xayır, o yalnız biraqılmaz, sən də get!.. (*Həyəcan və təlaş ilə*). Ah, o kəndini həlak edəcək... (*Dərhal içəri girmək istər*).

A f ə t:

- Ax!.. - deyə əlində tutduğu şişədəki zəhərin son damlasını içdiyi halda qarşısına çıxar və şişəyi yerə atar.

A l a g ö z:

- Aman, nə yapdın?! (*Qucaqlar*).

A f ə t:

- Ona... Ah, yalnız ona qavuşmaq...
(*Bitab olaraq cənazə üzərinə düşüverir*)

A l a g ö z:

- Uf annəciyim!.. - Qucaqlayıb yaralı bir səsle ağlar.

A f ə t:

- Ah! - deyə zəif bir hərəkətlə təslimi-ruh edər.

Ə r t o ğ r u l:

(*acı və mə'nalı bir ahənglə əlini masa üzərinə vuraraq*)

- Afət!.. Afət!..

Ümimiyyətlə götürdükdə, kişiyyə nisbətən qadın xilqəti çox müəmmalı bir sirdir. Bu anlaşılmazlığın kökündə hər zaman dəyişəcəyi ehtimal olunan bir şəx var. Ona görə də kişinin istər şəxsi həyat, istər də siyasi hakimiyyət həyatında qadın qeyri-adi müstəsna yer daşıyır. Həm mənfi, həm də müsbət mənada. Lakin, o kişinin ki, taleyinə qara dəyişkənli qadın yazıla... Bu reallıqda daha maraqlı bir labüdlük var. Yəni, hər hansı bir mühitin təsiri.

Müsbət müsbətə doğru, mənfi mənfiyə doğru. Əks də olması mümkün və təbii. Yəni, hər hansı bir müsbət insan düşdüyü mühitə görə tədriclə və lapdan pisə çevrilə, pis insan isə yaxşılığa doğru dəyişə bilməsi mümkündür. Bu ehtimallar yalnız həyatın tərzindən-mühitindən aslıdır.

Hüseyn Cavid bir şərq qadının düşdüyü gübar səfalətini açıb göstərir. Onun ailə-məişət pozğunluğunun səbəblərini önə çəkərək bütün çılpahlığı ilə izah edir ki, onun əxlaq pozğunluğuna səbəb həyat yoldaşının sipitli içkiyə qurşanmasıdır. Lakin, Özdəmirin ilk başdan pozğunluğunun səbəbini göstərmir. Çünki, o evləndiyi başdan Afət təmiz qadın olmuşdur. Elə olduğu zamanda, yeni həyat başlanğıcında tədriclə niyə görə ailə-məişət pozqununa çevrilmişdir. Bəlkədə, qadının tədriclə əxlaqında qüsurlar buraxmağa başladığı zamandan.

Hüseyn Cavid bir türk qadının timsalında meşşan bir qadının necədə, ifrat dərəcədə özünə vurqunluğunu çox incə, lakin ürəksilkələyən yüngül sözlərlə təqdim edir. Belə bir qadın olmuş gənclik və gözəlliyini gördükdə, hiss etdikdə, yalnız kişilərin gözündən, marağından düşməyinin qorxusunu yaşayır. Həyatının daha mənasız olduğunu dərk edir. Əlbəttə, belə qadın tayfası zinakar adlandırılaraq, əslində lap yüksək gözəl və gənc olsalar belə cəmiyyət qarşısında, ictimaiyyət arasında çox çirkin və yararsız məxluqlardır.

Son söz olaraq, ailə-məişət və ictimai mənada alçaq qadın yüksək kişini də alçaldar, əxlaqlı qadın isə yüksək kişini daha da yüksəklərə qaldırar. Həm şəxsi, həm də siyasi hakimiyyət həyatında. Ailəni qadın, dövləti isə kişi yaradır. İdeal olmaq isə yalnız və yalnız zəhmətdən aslıdır. Həm əxlaqi, həm fiziki!

Bakı – 15.04.17.

K N Y A Z

Faciə – 5 pərdədə

BİRİNCİ PƏRDƏ

Tiflisdə ətrafı yeşillik, çiçəklərlə süslü geniş bir qəməriyyə. Yıldızlı bahar gecəsi... Üstü içki və məzələrlə dolu bir masa, üzərində elektrik lampası... K n y a z ağ əlbisə geyinmiş, milli qıyafətdə, ağ qalpağını sandaliyə üzərinə biraqmış alafranqa geyimli Solomonla qarşı-qarşıya oturub içərlər. Hər dəfə də uzun saplı qədəhləri bir-birinə vurub cıncırdamasından zevq alarlar. Şıq geyimli xidmətçi qız şərab və məzə gətirir. Milli qıyafətli Ş a k r o ilə M a r q o da bəzən yardım edər. Bağcanın uzaq guşəsində kamanda həzin və lirik nəğmə çalınır, Knyaz xidmətçi qızın doldurduğu qədəhi qaldırır, nəşəli bir tövrilə Solomona.

K n y a z:

İştə gülgün qədəh, ey xanəxərab!
Bulunur şey deyil əsla bu şərab.
Şimdi fürsət var ikən iç!..
Bir gün Görəcəksin bu sönük ömrü sərab.

S o l o m o n:

İçəlim, bəlkə təsəlli buluruz,
Bəlkə qəmdən, acıdan qurtuluruz.
Bir günün zevqinə dəyməz dünya.
İçəlim, sonra peşiman oluruq.
İçərlər, təkrar qədəhlər dolur.

Bir dramaturq şair kimi Hüseyn Cavid, beş pərdədən ibarət Knyaz əsərində də həyat fəlsəfəsini önə çəkmişdir. Yəni, dünya fani, həyat isə gəldi-gedərdi. Lakin, belə bir gerçəkliyi heç də içki düşkünü Knyaz və onun Salomon dayısının son qənaətinə buraxmır. Doğrudur, həyat təbii ki, insan üçün ötüb keçəndir. Amma, əsas olan odur ki, insan ona verilən bu həyatda özündən sonra nə qoyub gedir: Yaxşı olanı, ya pis olanı?! Rus şairi Çernişevski həyat fəlsəfəsi haqda mükəmməl söyləmişdir:

Dünyaya gəldiyin uğurlu gündə
Hamını güldürüb ağlayırdın sən.
Elə et dünyadan bir gün köçəndə,
Hamını ağladıb özün güləsən.

Knyaz səhnəsi şərəblə başlanırsa, demək dövrün o obrazlarının da həyat fəlsəfəsi ah-vayla baş alıb gedəcək. Savaşların hesabına dünyanın məmləkətlərinin sökülməsindən, dağılmasından insan həyatında mənə görməyən Knyaz və dayısı, masada hökmüran olan şərəbdə dəyər tapmış olurlar. Və əlbəttə ki, bir də qadın varlığında. Qırx yaşlı Knyaz, ikinci hərəmi erməni olmasına baxmayaraq, həyatının mənasını onun incə, lətafətli olmasında görür. Əlbəttə, Hüseyn Cavid bu mənada ətrafında baş verən bir çox həqiqətləri açıb göstərir.

K n y a z:

Jasmenin fitnəsi yoq, hiyləsi yoq, Bil'əkis, işvəsi çoq, nəş'əsi çoq. Incə bir köylü müəllim qızıdır, Qafqazın cilvəli bir yıldızıdır.

S o l o m o n:

Şu sürəksizcə ömürdən ancaq
Sana tək nəş'əli dəmlər qalacaq.
Xoş keçin, zevqinə baq hər yerdə,
Dünkü çarlar və krallar nerdə?

K n y a z:

Hər gələn bir yeni tüğyan ediyor,
Gündə bir səltənət əldən gediyor.
Bəkliryokən şu qədəhlər küskün
Bizə, yoq şübhə ki, divanə diyor.

*İçərlər. Jasmen daha şux qıyafətdə gələr, əlindəki qızılgül
dəmətini masa üzərinə biraqaraq incə qəhqəhələrlə.*

J a s m e n:

Mey sonulduqca doqar zevq, nişat,
Ölülər içsə bulur tazə həyat.

(Qədəhləri kəndisi doldurur.)

K n y a z:

İçəlim, badə verir ruha qıda,
Varsın, olsun, məzəməz işvə, əda!
Çınlıyırkən şu qədəhlər, sanırım
Əks edər könlümə çılğın sevdə.

S o l o m o n:

Badə xoşdur, ola saqi yalnız
Nəş'ələr yavrusu şaqraq bir qız.
İçəlim, baq, şu üfüqlər nə gözəl,
Bizi həsrətlə süzər ay, yıldız.
Jasmenin şərəfinə içərlər.
Sağ olun, həp var olun!

J a s m e n:

Nuş olsun!

K n y a z:*(Jasmeni süzərək)*

Yaşasın hüsn, füsün!

J a s m e n:

Nuş olsun!

Hüseyn Cavid poetikasında çox dərin bir lirizm var. İnsan qəlbinin məhrəm duyğularını həzin, sanki ağlar bir dillə izhar edir. Bu qəmli etirafda iki çarpan ürəyin qarşılıqlı həsrəti sadəcə arzu olunur.

...Bağca tərəfdən kaman səsi ilə həmahəng olaraq qarşılıq nəğmə söylənir.

İ n c ə s ə s:

Vəhşi bir gül olsam, ətrafım dikən,
Həsrətlə süzərdi hər görən bəni.

Q a l ı n s ə s:

Bən bir yolçu olub yoldan keçərkən,
Qoparıb köksümə taqardım səni.

İ n c ə s ə s:

Bən ağ bir güvərçin olsaydım, əngin,
İrişilməz üfüqlərdə yaşardım.

Q a l ı n s ə s:

Bən bir şahin olub səni seyd için
Ən keçilməz fəzaları aşardım.

Nəğməni söyləyən, Knyazın əvvəlki hələmindən olan Lena adlı qızı və onun dostu gənc Antondur. Knyazın dili ilə o belə təqdim olunur:

K n y a z:

Ya...

Pək çocuqkən biz ədəb verdik ona,
Oqudub xeyli əmək verdik ona.
Adam olmuş, dəyişib baş-qulağı,
Şimdi bir adlı mühəndis yamağı.

Qafasını oynatıb gülər. L e n a ilə A n t o n gələr. Anton qəhvə rəngli üst kömləyi geyinmiş, əlində kaman bulunur. Lena məktəbli qiyaqətindədir.

S o l o m o n:

Afərin! İştə böyük iste'dad.

J a s m e n:

Nə zərif, incə təzad...

K n y a z:

Lena pək başqa... əzizim Solomon.

S o l o m o n:

Hələ Anton!.. Anton!..

J a s m e n:

Saray artisti demək pək uyğun. L e n a
Çoq təşəkkür...

A n t o n:

(istehzal təbəssümlə) Var olun!
Biz saraylarda deyil, hər ikimiz
Xalqa xidmət diləriz.

S o l o m o n:

(boş bir qədəhi doldurub sərxoş hərəkətlə Antona)

Pək gözəl, haydı, gəl iç sən də bir az. A n t o n
Etmədim bən buna adət, Knyaz Biliyor halımı...

S o l o m o n:

Zevqin yoqmuş.

A n t o n:

Neyləyim... bəncə ayıqlıq daha xoş,
Mümkün olsaydı da yurdumdakı meyханələri
Həp kütübxanə yapardım.

S o l o m o n:

(istehzal qəhqəhələrlə)

Çocuq əfsanələri!..

K n y a z:

Onu söylətmə ki, yoq çərçivəsi,
Söz güləşdirməyə çoqdur həvəsi.

A n t o n:

Bəncə hər çərçivə dar bir zəncir.

K n y a z:

(dumanlı qafasını oynataraq əli ilə rədd edər kibi)

Yetişir, sus daha, artıq yetişir.

A n t o n:

(ətrafa)

Derlər insan yaranıb maymundan,
Yenidən maymuna dönmək nə yaman.

Göründüyü kimi, Hüseyn Cavid Knyaz dramını da təsadüfi qələmə almamışdır. Yəni, Topal Teymurda yaratdığı şair Krmanini bu əsərində Anton obrazı ilə davam etmişdir. Bu istedadlı gənc seçkin dünyagörüşü və dərin fəlsəfi baxışları ilə dövrün bütün eybəcərliklərinə qarşı cəsarətlə dayanmağı bacarandır. İstər erməni Jazmeninin iztehzalı sözlərini, istər də Knyazın heyvani sərxoşluğunu çox mükəmməlcə cavablandırır:

“Biz saraya deyil, xalqa xidmət edirik.”

“Hər çərçivə dar bir zəncir.”

“Deyirlər insan yaranıb meymundan,
Yenidən meymuna dönmək nə yaman.”

Knyazın üzüm bağlarında baş verən uğursuzluq da diqqəti cəlb edən səhnələrdən biridir. Belə ki, o torpaqlarda çalışan yoxsul insanlar verginin ağırlığından əziyyət çəkirlərmiş. Sərxoş Knyaz isə onlara qarşı çox sərt davranır. Şikayətə gələn bir qurup işçisinə qarşı davranışı isə daha bətərdi. Ona mizd olan işçilərin aqibəti, əlbəttə dövrünün amansız darğa əlində möhürləndiyini aqib çox ağır bir dil ilə söyləyir:

K n y a z:

Nə istər onlar?

Ş a k r o:

Söylüyorlar ki, sizin zirzəmilər
Yaş və ıslaq, bizi həp məhv eylər.
Bəlli, var boş odalar, həm deyil az,
Bizə üst qatda yer etsin Knyaz.

K n y a z:

(istehzal qəhqəhələrlə)

Başlamışlar, demək, onlar da naza,
Bir bu qalmış minələr boynumuza.

(Qızğın.)

Tilkiyə, ah, şımarıq abdallar!..

S o l o m o n:

Knyaz! Əlbəttə bir az haqları var.

Ş a k r o:

Bir də çoqmuş kira, endirməliyiz.

K n y a z:

Bu nə həzyan, çabucaq dəf' ediniz!

S o l o m o n:

Yenə ifrat ediyorsun, Knyaz!
Bahalıqdır, qatı sözlər yaramaz.

Ş a k r o:

Şübhəsiz, hiylə, müdara daha xoş.

K n y a z:

(Şakroya)

Sən də onlar kibi sapğın başıboş.
Get, xəbər ver, yarın erkən həpsi
Tərk edib evləri dəf' olsa eyi.

Şakro çıxar.

A n t o n:

(Knyaza)

Ah, sönüb məhv olacaqdır onlar,
Mərhəmət yoqsa da bir qanun var.

K n y a z:

(bir cığara yaqaraq)

Yetişir, bana dərs verməyiniz,
Biz o qanunları ə'la biliriz.

*Bu sırada dışarıda gurultu qopar, dörd işçi və bir köylü
ortaya fırlar*

B i r i n c i i ş ç i:

*(əлиндə çəkic, sağlam, başı açıq, göy kömləkdə olan bir işçi
Şakronun yaqasından tutub bir tərəfə fırlatar)*

Bıraq!..

İ ş ç i l ə r:

Alçaq!..

K n y a z:

Bu nə?

B i r i n c i i ş ç i:

(Şakroya)

Haydut, yaramaz!
Sosialist cildinə girmiş canbaz!
Nikolay taxta çıxıb gəlsə yarın,
Ona candarma olurdu...

İ ş ç i l ə r:

(hücum edər kibi) Azğın!

L e n a:

(Jasmenə qısılaraq)

Gedəlim, qorquyorum, ah, Jasmen.

J a s m e n:

Gedəlim... *(Gedərlər.)*

K n y a z:

Söyləyiniz, haydı, bu nə?

İ k i n c i i ş ç i:

(alaca saçlı, ortayaşlı, ariq...)

Biz qarışdıq ölümlər aləminə...

Birinci işçi:

Xayır, əsla, deyilik biz ölümlər,
Bizi kim sıqsa, məzarlıqda gülər.

İkinci işçi:

İştə bən! Altı qız-oğlan babası,
Bəni məhv etdi tütün fabrikanı.
Zevq alıb içdiyiniz tatlı siqar,

(Əlini ağ cigərinə vuraraq.)

Bu cigərdən süzülən qanla qoqar.

(Kömləyini aralayıb əli ilə müqəvveyi andıran köksünə döyərək.)

Baq, zəhərdən qurumuş iskeletim,
Bən ölərsəm sönəcək altı yetim.

(Cibindən bir məndil çıxarıb göz yaşlarını silər.)

Birinci işçi:

(sinirli)

Yetişir! Sızlama, abdal, başiboş,
Ağlamaqdansa gəbərmək daha xoş.
Qüvvətin yoqsa əzil, sus, qəhr ol!

(Kinli bir qəhrlə yumruğunu göstərərək.)

Yaşamaqçın budur ən kəskin yol!

(Daha coşqun.)

Qardaşım nerdə? O cansız cəsədi
Bən də topraqlara gömdüm əbədi.
Bitərək söndü günəşsizlikdən;

(Knyazı sərt baqışlarla süzərək)

Bu fəlakətlərə bais həp sən!

Knyaz:

Boşboğazlıq yetişir, sus!

Birinci işçi:

(çəkiçini oynataraq)

Yaramaz!..

Bizi hiç kimsə, xayır, susduramaz.

Anton:

(knyaza)

Knyaz! Yetişir, həddini bil!

Knyaz:

(hiddətlə bağırır)

Anton!

Solomon:

(Knyaza)

Sən bir az kəndinə gəl...

Knyaz:

Yoq, Solomon!

(Antonı göstərir.)

Onların başçısı yalnız bu səfil!..

(Antona.)

Yapdığım şöbədələr gizli deyil.

Anton:

Bizi qorqutma, yetər gürlədiyin,

Dinlə, baq gör nə diyorlar...

Knyaz:*(Antonu nifrətlə süzərək)*

Miskin!..

Anton:*(kəskin)*

Fəzlədir bəncə bu nifrət, hiddət,

Hər nə istərsə, verin onlar...

Knyaz:*(istehzal)* Əvət.

Əmr edərsən veririz...

Anton Kəndini bil!

Haq verilməz, alınır...

Knyaz:

Haydı, çəkil!

*Uzaqda ıslıq çalınır. Antonun fikrini cəlb edər.***Anton:***(iki-üç adım çəkilir)*

Burda dursam da bir əldən nə gəlir?

(Knyaza, şiddətlə.)

Eyi bil, er-gec əzənlər əzilir.

*Uzaqlaşır. Jasmenlə Lena yenə bir tərəfdə görünüb tamaşa edərlər. Təkrar ıslıq səsi eşidilir.***Solomon:**

Yenə ıslıq səsi!..

Knyaz:

Hər gündü oyun...

İkinci işçi:*(Knyaza)*

Nə diyorsun bizə?

Knyaz:*(mə'nalı bir tərzdə)*

Hay-hay, buyurun!

Paranız yoqsa əgər, üst qatda

Yer verilməz sizə əsla, əsla...

İkinci işçi:

Para azdır, gözü dar fabrikaçı

Bizə bir haqımı verir?..

Knyaz:*(istehzal gülüşlə)*

Ya... pək acı...

Birinci işçi:*(İlirilər, masaya gumburtu ilə bir yumruq vurur.)*

Fərqi yoqdur, sən osan, ah, o da sən!..

İştə çalmağdasınız bir teldən.

Knyaz:

Yenə coşdunmu?

Birinci işçi:

Əvət!..

Solomon:

Knyaz can!

İstəməz bunca gərəksiz həyəcan.

Birinci işçi:*(sərt və qızgın)*

Bizi aciz və küçük sanma, xayır,

Biz bizik, sən də sən! Aldanma, xayır.

(Əlinin nasırlarını göstərir.)

Bunu gördükdə bir insan utanır? Bu nasırlar sizə ətmək qazanır.

(Üstündəki kömləgi iki parça edib bir tərəfə atar, bədən yuqarı çıplaq qalır. Köksünü və qollarını göstərir.)

İştə köksüm! Bu qolumdur, bu əlim...

Jasmen:*(şaşqın) O nə?***Lena:**

Ah, pək qaba insan.

Jasmen:

Gedəlim.

*(Çəkirlər.)***Birinci işçi:**

Yara, başdan-başa hər yer yaradır,

İştə, bunlar, sizi bunlar yaşadır.

Hər b edib qarışırsız sizlər için!

Çalışıb-çarpışırsız sizlər için!..

(Təkrar gumburtu ilə əlini masaya vuraraq.)

Ah, fəqət siz bizi təhqir ediniz!..

Knyaz:

Yetişir, anladığ artıq, gediniz!..

İkinci işçi:

Gedəlim, haq sözü haqsız nə qanır.

İşçilər:

Gedəlim.

Haydı, əvət, haqq alınır.

(Gedərlər.)

Hüseyn Cavid dövrün gürcü mühitinin dağalıq eybəcərliklərini açmaqla, əslində bütün məmləkətlərdə bu ictimai haqsızlığın olduğunu göstərmişdir. Hədəf Gürcüstan olduğu halda isə, burda haqqı əlindən çalınan gürcü aqressivliyini psixoloji nöqtəyindən mükəmməl yaratmışdır. Çünki, həqiqətən gürcü xalqının cana doyma məqamı yetişdikdə, o həmən çəkiç və digər soyuq silaha əl atar. Xalqın knyazların tütün və üzüm bağlarında gecə-gündüz çalışmaqdan gücü tükənsə də, yenə silaha sarılmaqda onlar özlərində güc tapa bilirlər.

Knyaz əsərində xeyirxah tiplərdən biri də xozeyn Knyazın dayısı Salomondur. Bu adam hər vəchlə Knyazın xalqa qarşı etdiyi səhvlərini düzəltməyə və qarşısını almağa çalışır.

Solomon:

Şübhəsiz, haqları var, haqları var.

Knyaz:

Dayı can, sən də şaşırdınmı?

Solomon:

Xayır!

Onların halı ağırdan da ağır.

Knyaz:

Bəlli... knyaz qanı yoq səndə...

Solomon:*(qafasını oynatır, acı təbəssümlə) Babam*

Köydə bir katib imiş, hiç danmam.

K n y a z:*(sözü dəyişdirərək)*

Zalım oğlanları şaş qoydu bizi,
Pozdu bir anda bütün nəş'əmizi.

*(Bağçaya doğru yürüyərək uzaqlaşirlar.)***M a r q o:***(onlar çəkildikdən sonra gəlib qabları toplamaq istər, ətrafa)*

Hey fələk... gör necə günlər gördük,
Azdı hər kəs, nə böyük var, nə küçük...

Bu sırada A n t o n yan tərəfdən çıxar. Ayaqda olaraq bir loqma ətmək kəsib yeyər, çayını qarışdırıb içərək, kəndi-kəndinə yarımşəslə beynəlmiləl marşı oqur, sağa-sola gedir.

M a r q o:

Xalq acından qırılır, sən yalınız...
Marş oqur, əyləniyorsun, arsız.

A n t o n:

İnqilab iştə doğar acliqdan.

M a r q o:

Nə için nankör olursun? Bir utan!
Bu soyuq marşı duyarkən Knyaz
Sana qaç kərrə demiş sus, yaramaz.

A n t o n:

Saqın, aldırma, nə istərsə desin,
Bən başımdan keçərim məslək için.

M a r q o:

Bu da məsləkmi, qudurğanlığa baq,
Bunca Knyaz eyiliklər yaparaq,

Bəsləmişkən səni, sapmaq nə için,
Ya... onun ətməyidir həp yediyin.
Tək deyil sən, bən, o rəhmətli baban
Mərhəmət görmüşüz ancaq ondan,
Şimdi nankör olub azmaq nə fəna!?

A n t o n:

Bil'əkis, mərhəmət etdik biz ona,
Onu biz bəslədik.
Bu saraylar da, bu sərvət də bizim.

A n t o n:

Neyləyim, pərdəlidir gözləriniz,
Anlamaqdan bəni siz pək aciz...

*(İslıq səsi eşidilir.)***M a r q o:**

Yenə ıslıq səsi, kimdir əcəba?

A n t o n:

Arqadaşlar. *(Getmək istər.)*

M a r q o:

Nerəyə?

A n t o n:

Fabrikaya!

*(Şakro gəlir.)***M a r q o:**

Getmə, oğlum! Nə olar, dinlə bəni,
Sağ bıraqmaz bu inad iştə səni.
Bilirim, Şakro da sizdən...
Lakin Aşmıyor həddini əsla...

A n t o n:

(Şakronu nifrətlə süzər)

Miskin!

(Anasına.)

Bir müdaraçı hərifdir o, inan,
Yardım olmaz bizə hər alçaqdan.

M a r q o:

Yenə sən çıldırıyorsun, yavrum,
Tutduğun yol uçurum, ah, uçurum.

(Göz yaşını silər.)

Sarmış ətrafını məhbəs və ölüm,
Nasıl olsun buna razı könlüm.

A n t o n:

(sinirli)

Annə! Göz yaşları versəydi nicat,
Bən də ağlar, üzülürdüm, heyhat...
Yoqsa əzmində mətanət, er-gec
Boğacaqdır səni azğın bir heç,
Gönül istərsə geniş hürriyyət,
Bir düğün zevqi verir hər dəhşət.
Hər bəla gəlsə köküs gər də bir az;

(Dörd-beş adım yürüyərək.)

Bizi məhbəs və ölüm qorqutamaz!

(Gedər.)

Anton, darğa knyazların tapdaqları altında əzilən öz gürcü xalqının haqqını qazanmağa inqilab etməkdə...

İkinci pərdə də Antonun Şarko ilə qarşılaşması səhnəsi də olduqca çox maraqlıdır. Əlbəttə, xalqının təssübünü çəkən, onun yolunda inqilabi mübarizələrə susayan hər hansı bir gənc və yaxud oyanan kütlə səhnəsi diqqəti çəkəndir. Tarix boyu belə olub ki, xalqın içində közərən qığılcımlar böyük yangınlara, yəni xalqın ayağa qalxmasına-inqilabi püskürmələrinə səbəb olub.

Anası Marqo ilə dartışan Anton əlindəki qəzetəyi mütalayəyə başlarkən, bu zaman Şakro gəlib çıxır.

Ş a k r o:

(bir az sonra aşağı tərəfdən çıxar. Antona yaxlaşır)

Sən nerdə idin dün gecə, yavrum,
Susmaq nə üçün? Həp bana mə'lum!

A n t o n:

Dəf' ol, yetişir...

Ş a k r o:

Dur, bəni dinlə,
Bən arqadaşım işlə sənidlə.

A n t o n:

Hər xainə yoldaş olamam bən.

Ş a k r o:

Xainmi?

(qoltuq cibindən bir dəftərçə çıxarır.)

Bu dəftər nə imiş?

A n t o n:*(əлиндən alır)*

Sən

Həm firqəyə, həm kəndinə xain...

(Dəftərçəni yırtıb parçalar, yüzünə cırparaq.)

Al! Dərs olur əlbət bu səninçin,

Binlərcə sənin eşlərin ancaq

Yoqsulları etməkdə oyuncaq.

Ş a k r o:

Bilməm ki, şaşırdınmı, nədir bu?

Zənnimcə yolun pək uçurumlu...

Bir arqadaşın dün gecə qaçmış,

Hər firqənizin sirrini açmış.

Çıq get, acırım halına...

Ən son Bir məsləhətimdir sana, Anton!

A n t o n:*(acı qəhqəhəylə)*

Binlərcə ac, işsiz əzilirkən,

Yalnız acıyorsun bana həp sən.

Məhbəs kəsilib yoqsula dünya,

Qanunlar edər hökmünü icra.

Layiqmi durub seyr eləyim bən,

Bir gün belə çıqmam bu şəhərdən.

Anton deyil azgın, deyil alçaq,

Acizlərə yardım dilər ancaq.

Ş a k r o:*(gülərək)*

Şən Tiflisi atmazsın, əvət sən,

Cəzb etmədə hər gün səni Jasmen.

A n t o n:*(qafasını oynataraq, laübalı)*

Bən istəmiş olsaydım, əmin ol,

Çoqdan bana həmdəmdi o afət, Kəndim onu atdım...

Ş a k r o:*(sərsəm gülüşlərlə)* Nə məharət!?*(İki-üç adım uzaqlaşaraq, ciddi.)*

Bin təhlikə izlər səni hər gün,

İstərsə də Jasmen sana küssün,

Çıq get də, bırağ Tiflisi...

A n t o n:

Alçaq!..

Ş a k r o:

Yardımcı bənim bir sana ancaq.

*(Çəkilib gedər.)***A n t o n:**

Knyazlara get, yardımını qoş...

Bən Yardım diləməm av köpəyindən.

J a s m e n yuqarı tərəfdən gəlir.

J a s m e n:

Anton yenə dalğın, yenə tənha.

A n t o n:*(hörmət və sevinclə)*

Sən nerdə idin?

J a s m e n:

İştə yuqarda,

Yüksəklərə çıq, gör də nələr var.

Xoş mənzərələr ruhunu oqşar.

Tiflis ayaq altında gülümsər,

Göz qırpar uzaqdan sana hər yer.

Ətrafi tamaşayə dalırkən,

Dünyayı yaratdım sanırım bən.

A n t o n:

Bir yanda coşub-daşsa da varlıq,

Bir yanda sırıتماqda məzarlıq.

Bir yanda gülümsər mədəniyyət,

Bir yanda amansız, acı dəhşət!

J a s m e n:

Seyr etdim o hiçlikləri bən də,

Çırpındı könül matəm içində.

A n t o n:

Knyazlara həp əmr ediyorkən,

Bilməm niyə bədbin olasın sən?..

J a s m e n:*(istehzalı təbəssümlə)*

Anton, yenə Jasmenlə alaymı?

A n t o n:

Jasmenlə alay, sanki qolaymı?

J a s m e n:

Sən köydə nəzakətli bir eşdin,

Aç, söylə, niçin böylə dəyişdin?

A n t o n:

Sənsiz yaşıyorkən qabalaşdım,

Həm Jasmenə, həm kəndimə şəşdım.

J a s m e n:

Yoq, Jasmen o Jasmendir, əmin ol.

A n t o n:

Bambaşqa bu gün oynadığın rol.

Bən fabrikalar, paslar içində!

(Jasmenin üstündəki elmasları göstərir.)

Sən incilər, elmaslar içində!

Bən köydə sənin, sən də bənimdin,

Üstün gələrək yoqsula zəngin,

(İstehzalı təbəssümlə)

Altınla sönüb səndəki hər hiss,

Oldun ulu knyazlara munis.

Sərxoşlara uydun, bəni satdın...

J a s m e n:

Ya... sən nə üçün Jasmeni atdın?
Ayrılmayaraq fabrikalardan,
Etdin bəni həp məsləkə qurban.

A n t o n:

Yoq şübhə, anardım səni hər gün,
Məslək və vəzifəm daha üstün.

J a s m e n:

Yoq səndə günah, işlə bu aydın,
Sən Jasmeni əvvəl hiçə saydın.
Baq, şimdi də bəndən qaçıyorsun,
Kinlər və dikənlər saçıyorsun.
Könlümdəki çarpıntıni bilsən,
Bilsən ki, nələr çəkmədiyim bən...

A n t o n:

(istehzalı qəhqəhələrlə)

Könlünmü?! İnanmam buna əsla!

J a s m e n:

(onun əlini köksünə qoyaraq)

Baq, çırpınıyor, susmadı hala.

Knyaz qarşından çıxar, bu mənzərədən fəna halda sarsılır.

Jasmen onu görünəcə kəndini toplar.

İnsanların qəribə taleyləri var. Bir erməni gözəlinin əv-
vəli yoxsul Anton, sonrası isə zəngin Knyaz... Hüseyin Cavid
onların obrazını yaratmaqla, ailə qurduğu erməni qadınının

yenidən sevgilisi Antona qayıtdığını göstərir. Bu isə, əlbəttə
ərinə xəyanəti demkdir. Bu gerçəyin şahidi Knyaz isə daha ağır
vəziyyətdə düşür. Zahirən özünü təmkinli göstərsə belə.

Jasmenin ruhunu oqurcasına kinli və qısqanc baqışlarla süzərək:
Jasmen! Bu nə, Jasmen?! Təbrik edərim eşqini, ah, sən...
(Sözünü bitirəməz.)

J a s m e n:

Bilməm ki, niçindir bu kinayən?

K n y a z:

Sən Knyazı divanəmi sandın,
Yoq, yoq, görünür bəndən usandın.
Əğyar əli köksündə, nə zillət!
Bir sözlə, niçindir bu xəyanət?
Anton sana munis ki, deyildi,
Birdən-birə doktormu kəsildi?!

J a s m e n:

Knyaz! Sanırım, fəzlə bu şübhən.
Sür'ətlə yürürkən, ürəyimdən
Dəhşət dolu bir vəlvələ qopdu.
Sandım qara bir zəlzələ qopdu.
(Knyazın əlini köksünə qoyar.)
Baq, şimdi də çırpınmada...

K n y a z:

(şiddətlə əlini rədd edər)

Alçaq!

Hər sapqına oldummu oyuncaq?
Yeltənmə, saqın, hiyləyə, Jasmen!
Hər azğına əyləncəmiyim bən?!

(Barmağı ilə getməsi üçün yol göstərir.)

J a s m e n:

Knyaz! Bəni vur, parçala, öldür!
 Böhtan demə, qəhr et, bəni güldür.
 Anton soyuq erkək, qaba insan,
 Ürküb qaçıyor cümlə qadından.
 Hər kəs tanıyorkən onu, söylə,
 Təhqirə nə hacət bəni böylə?

K n y a z:

Ah, sus! Bu nə yoldur gediyorsun,
 Sən hiç, bəni bədnam ediyorsun...
 Sapdırdı əminim səni Tiflis,
 Ah, dünkü mələk, şimdi bir İblis.

Solomon təlaşla gəlir.

S o l o m o n:

Knyaz! Xəbərin yoxmu?

K n y a z:

Nə varmış?

S o l o m o n:

Düşman yenə coşmuş da qabarmış.
 Gürcüstanı bir hiç sanıyormuş,
 Çarpışmağa hazırlanıyormuş.

K n y a z:

(acı gülüşlə)

Həp nafilə, çarpışma nə lazim?
 Er-gec olunuz onlara təslim.

Bə'zən alınır qəl'ə içindən;
 Anton kimilər burda dururkən,
 Dəhşət bizi məğlub edəcəkdir,
 Var-yoq bütün əldən gedəcəkdir.

S o l o m o n:

Anton nəçidir?

K n y a z:

Ən qaba insan!
 Ən sayğısız, ən qorqulu düşman!..

S o l o m o n:

Zənnimcə bir az səhv ediyorsun.

J a s m e n:

(təlaş və həyəcanla)

Ah, sən onu həp məhv ediyorsun.

K n y a z:

(çılğın)

Jasmen! Bəni söylətmə, yetər, sus!
 Anton, o, yılandan daha mənhus.

Qadın xislətinin hiyləsi olduqca çox dəhşətlidir. Knyaz onun Antonla yapışqanlıqını dürüst gördüyü halda, o bir üzürxahlıqla günahını yola qoymaq əvəzinə, Knyazı alçaqcasına qırmızı yalanları ilə daha da ayaqlamış olur. Lakin Knyaz onun felinə düşmür. Ağ yalanlarını qətiyyətlə rədd edir. Bu zaman Salomon isə təlaş içində gələrək, Knyaza düşmənin hücumu hazırladığını xəbər verir. Bu söhbətin əsnasında bir xəfiyyənin iki silahlı milislə gəlgiyini görürlər.

X ə f i y y ə:

Anton deyə, Knyaz, biri varmış,
Duyduq ki, sizin evdə yaşarmış...

K n y a z:

Pək doğru, nə olmuş?

X ə f i y y ə:

Dəmin evdən
Sorduq, dedilər, çıxdı o erkən.

K n y a z:

Anlat, nə içindir bu soruşmaq?

X ə f i y y ə:

Bir sirr ki, hökumət bilir ancaq.

K n y a z:

(yuqarı tərəfi göstərir)

Anton gəliyor, iştə! *Milislər gedir.*
Rəzalət!

S o l o m o n:

Yapmış, görünür, gizli xəyanət.

K n y a z:

(qızğın)

Yoqsul deyərək tərbiyə etdik,
Göstərdi fəqət tərbiyəsizlik.

L e n a:

(qoşaraq gəlir)

Ah... Yardım edin siz ona, yardım!

K n y a z:

Kimdir o, qızım?

L e n a:

Antona yardım!

K n y a z:

Yoq qorquya hacət, yaqalansın,
Nankör və ədəbsizdir o çarqın.
Çıqmaz gecələr fabrikalardan,
Tə'lim ediyor hər kəsə isyan.

Hökumət adamları hansısa mühüm sirrə görə aparmaq istədikdə, Knyazın əlinə gözlənilməz şans düşür. Gəncin anası Marqo və hətta Knyazın qızı Lenanın yalvarmağına baxmayaraq, Knyaz yenə də Antonu bağışlaya bilmir. Anton isə öz növbəsində elə hey inqilabi fikirlərini xərcləməkdən çəkinmir. Hətta İsayə da ağır toxunur.

A n t o n:

Yalvarma, bıraq! Məhv olalım biz. *(Knyaza)*
Sərxoş olaraq zevqə dalın siz!

M a r q o:

Ah, mərhəmət! Ey, sevgili İsa!
Qurtar onu, bin cür mü də olsa...

A n t o n:

Olsaydı onun qüdrəti, əfsus,
Çarmıxda bunalmazdı...

K n y a z:

Yetər, sus!
Azğındakı həzryanlara bir baq!
Məhv olmağa layiqdir o ancaq.

X ə f i y y ə:

Artıq gedəlim.

A n t o n:

Haydı.

Gedərlər.

M a r q o:*(sinirli fəryad ilə)*

Səfillər!..

Dur, getməliyim bən də bərabər... *(Oğluna yaqlaşır.)***X ə f i y y ə:***(onu qolundan itərək)*

Dəf' ol!

M a r q o:*(Knyaza)*

Bəni məhv et, onu qurtar!

(E'tinasız görüncə)

Qatillər, amansız canavarlar!

*Yaralı hiçqırıqlar içində bayılıb düşər. Jasmənlə Lena yünə zünə su səpərək ayılmağa çalışırlar.***Ş a k r o:***(həyəcan və təlaşla gələr)*

Knyaz! Yetişin yardıma!..

S o l o m o n:

Nolmuş?

Ş a k r o:

Yanqın sarıyor evləri...

S o l o m o n:*(ətrafa)*

Bayquş!

K n y a z:

Kimdən bu cəsarət, bu xəyanət?!

Ş a k r o:

Dün qovduğunuz işçilər əlbət.

S o l o m o n:

Bir başqası yapmaz bunu...

K n y a z:

Lakin,

Bir gün də yaşatmam onu... Miskin!

Yüz buldu da hər baldırı çıplaq!

Kimlər bana meydan oquyor baq!

Kin püskürən azğınlara yalnız,

Dəhşətli ölüm vardır amansız!..

*Kinli və sür'ətli adımlarla gedər.**Solomon və Şakro da onu izlərlər.*

Antona aid taley təkcə gürcü xalqının daxilində közərən inqilabi qıgılımlar deyil, eyni zamanda istənilən hər bir məmləkətdə mümkün olan ictimai-siyasi püskürmədir. Ona görə də bu səhnənin geniş izahına heç bir ehtiyac yoxdur. Belə səhifələr qonşu xalqların da həyatında parallel olaraq baş vermişdir. Hüseyn Cavid isə bu hadisəni yalnız Gürcüstan həyatından qələmə almışdır.

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ...

Tiflisdə gürcü zevqinə uyğun xalça və mebellərlə süslü bir salon. Ortada yarıaçılmış ipək pərdəli qapıdan misafir dolu ikinci oda görünür. İçəridə kamançada “şur” çalınar.

Şubat gecəsi... Ş a k r o yarımşərxoş olaraq içəridən salona keçər. Digər qapıdan dalğın M a r q o əlində boş təpsi gələr.

Ş a k r o:

Marqo! Sən pək kədərlisin bu gecə.

M a r q o:

Bana matəm gəlir bu əyləncə.
Könül ağlarsa üz gülərmə, düşün!
Qanlı məhbəsdə Antonum çürüsün,
Siz ziyafət yapıb da şərxoş olun.

Ş a k r o:

Neyləyim, həp inad edər oğlun.
Ona çox yalvarıb-yaqardım bən,
Bəhs edər daim əski məsləkdən.

M a r q o:

(kinayəli)

Siz ki, məsləkcə birdiniz?!

Ş a k r o:

Nə yalan!
Bunu kim söylüyor?

M a r q o:

Rəzil insan!
Səndə bir zərrə yoq şərəf, əxlaq.

Ş a k r o:

Bənim ən doğru məsləkim ancaq
Yaşamaq zevqi... Başqa şey bilməm,
Dəyişir məsləkim zərər görsəm.
Bən sanırdım ki, inqilab er-gec
Saracaq yurdu... Sonra baqardım heç...

(Əli ilə rədd edir.)

M a r q o:

Gündə bir rəngə, gündə bir yola gir,
Batsa dünya, düşünmə...

Knyaz dramının əsas ideya nöqtəsi, təkcə sovet inqilabi dərin ictimai şüura yeritmək və qazanmaq deyil, eyni zamanda, inqilaba qədərki dövrdə xalqın xozeynlərin tapdaqları altında yaşadıkları rəzalətli həyatı konkret səhnələrlə göstərilməmişdir. Gürcü xalqının yaşadıkları haqsızlıqlar, nəinki bütün Qafqaz bölgələrinə, hətta Orta Asiya, Pribaltika və ümumilikdə dünyanın hər bir məmləkətində aydın nəzərə çarpan, təssüb doğuran reallıqlar olmuşdur. Əlbəttə bu günümüz üçün də aktualdır. Çünki, istənilən müstəqil dövlətdə iqtisadi inkişaf artdıqca, eyni zamanda maliyyə gücləri yetişməyə başlayır və hərraca çıxarılan hər bir obyektin daxilində yenə əzilən, az qazanan millət, xalq kütlələri olur. Belə ki, dağə hər bir siyasi quruluşda fırondur, hökmürandır.

Fabrik-zavod və sənayeçi sərxoş darğaların, maliyyə gücləri ilə aşırı dərəcədə dünya malına sahib çıxan firon hökmürlərinin heç bir vaxt məsləki ola bilməz. Onlar dəyişkən külək kimidir. Gözlənilməz olan səmtə əsməyə. Onlar millətin, xalqın adı altında yalnız öz maddii maraqlarını güdürlər. Onlar üçün müstəqil, ya qeyri-müstəqil dövlət, fərqi yoxdur, bazarları heç pozulmaz. Yaman gündə qalan, o bazara uşaq kimi ehtiyac əlini uzadan yalnız və yalnız xalqdır. Məsləkini itirən tək-cə sakrolar deyil, bəlkə də xalqın hürriyyəti yolunda əngəl olan knyazlardır. Əslində, bolşevik-sovet ideologiyası da “xalqlar dostluğu...” pərdəsi arxasında, sən demə, qatı bir soyqunçu imiş?!

Bunu kim zənn edərdi, hey, gidi, hey!
Dəyişərmiş cihanda, baq, hər şey...
İştə gördünmü, qəhrəman ordu
Güldürür sətvətilə şən yurdu.
Bolşevik ordusilə çarpışaraq
Göstərir, bizdədir zəfər ancaq.
(*Məğrur və həyəcanlı.*)
Yaşasın gürcü xalqı! Bin yaşasın!..

S o l o m o n:

Daha dur, gürləyib öyünmə, saqın!

K n y a z:

Nə demək?!

S o l o m o n:

Kim bilir, yarın nə olur?!

K n y a z:

Nə olur?..

Əvvəlki səhnədə masaya qeyri-ixtiyari atılan sual növbəti səhnədə öz cavabını tapmağa başlayır.

...*Knyaz Solomonla bərabər çıxar. Salondakılar da dışarı fırlar. İçəridə çalqı ilə bərabər gənclər tərəfindən “Corciaşvili” nəğməsi oqunur. Bir az sonra Jasmenlə Lena geri dönər.*

L e n a:

(*həyəcan və təlaşla*) Bu nə?!

J a s m e n Corciaşvili.

L e n a:

Ah, Jasmen!

Gir də, susdur bu sayğısızları sən.

J a s m e n:

Nə için?

L e n a:

İnqilabçı nəğməsi bu.

J a s m e n:

Sadə bir şeydir, istəməz qorqu.

L e n a:

Sadə bir şeymi?!

J a s m e n:

Get də, sən söylə. (*Geri dönən Şakroya.*)

Bir xəbər bildinizmi?

Ş a k r o:

Yox, öylə

Bəlli, aydınca bir xəbər yoqmuş.

(Oquyub-çalanlara işarətlə.)

Bu nasıl nəğmə?

J a s m e n:

İştə həp sərxoş...

Ş a k r o:

Görsə, yoq şübhə, çıldırır Knyaz.

L e n a:

Durma, gir söylə, böylə şey yaramaz.

Şakro içəri fırlar. Jasmən və Lena da çıxar.

K n y a z:

(Solomonla bərabər gələr. Şaşqın və qızğın)

Nə rəzalət, nədir bu azğınlıq!?

Başqa bir nəğmə yoqmu?

(Girib susdurmaq istər.)

S o l o m o n:

(qolundan tutaraq)

Dur azacıq,

Görürsün dumanlıdır qafalar...

Bu halda içəridəkilər susar.

İştə baq, susdular.

K n y a z:

Fəqət nə çıxar...

Sayğısızlıq bu, həm də bir təhqir, Kimdir onlar?

S o l o m o n:

Bıraq, canım yetişir.

Marqo əlində qırıq qədəhlərlə dolu bir təpsi misafir odasından çıxar.

L e n a:

(onu tə'qib və təsəlli edərək)

Marqo can, hiç sıqılma, hər qırılan

Qədəh olsun... Deyil bu öylə ziyan.

K n y a z:

(onu görüncə qızğın)

Gözlərin kormu? Sayğısız bayquş!

M a r q o:

(sarsılmış və sinirli)

Kor deyil, bəlkə, bəlkə bir sərxoş...

K n y a z:

Sus, ədəbsiz, kinayə söyləmə, sus!

Sən də Antonmu oldun, ah, mənhus!

Sana artıq bu evdə yoq ikram,

Yediyin ətmək işlə fəzlə, haram...

M a r q o:

(dolu təpsiyi hiddətlə yerə cırparaq)

Gedərim, girsin ətməyin gözünə.

(Acı və yaralı səslə.)

Yavrum, ah, Antonum! Sənin sözüne
E'tina etməyib də etdim inad.
Bana insan göründü hər cəllad.
(*Knyaza kəskin və həyəcanlı.*)
Ya bu saçlar! Ağartdığım saçlar!
Düşünüb bir utan, qızar, canavar!..

S o l o m o n:

Daha kafi!..

L e n a:

(*ətrafa*)

Rəzalət, ah, dəhşət!..

M a r q o:

Sizə nifrət! Yığın-yığın nifrət!..

(*Çilgınca adımlarla çıxıb gedər.*)

Ş a k r o:

(*Jasmenlə bərabər gurultuya çıxar*)

Bu nə səsdir?

J a s m e n:

Aman, nə oldu, nə var?

M a r q o:

(*içəridən*)

Mərhəmətsiz, şərəfsiz alçaqlar!

Şakro Lena ilə bərabər yerdəki qırıqları təpsiyə toplar.
Marqo çıxdığı qapıdan çıxarlar.

S o l o m o n:

(*yerində büt kibi dona qalmış Knyaza*)

Umulur şey deyil, bu, əlbəttə,

Baxusus böylə bir ziyafətdə.

J a s m e n:

Nə imiş?

K n y a z:

(*kinayəli*)

Əkdiyən toxumlardan

Yeşərir tazə-tər çiçəkli fidan.

J a s m e n:

Bənim əkdiklərimmi?

K n y a z:

Bəlli... yetər!

S o l o m o n:

Susalım, duymasın misafirlər.

Knyazla Solomon içəri girər. Musiqi dəyişərək “Tamara”
rəqsi ahəngi çalınar.

B i r q ı z , b i r o ğ l a n oynayaraq salona keçər. M i s a f i
r l ə r də onları izlər. İ k i c ü t daha rəqsdə iştirak edər. Anton
yarımsaqallı olaraq dış qapıdan gələr. Jasmenə yaqlaşar.

J a s m e n:

(*dıqqət və heyətlə*)

Sənmisin, Anton!?

A n t o n:

İştə gəldim, əvət.

J a s m e n:

Kim xilas etdi, kim?

A n t o n:

(məğrur)

Silah, qüvvət!

J a s m e n:

Knyaz olduqca kinlidir bu gecə,

Çıldırır, badə sərsəm etdikə...

Sən çəkil, görsə saldırtı duracaq.

A n t o n:

(yumruğunu göstərər)

Ona qüvvət verir cəvab ancaq.

J a s m e n:

Durma artıq, çəkil.

A n t o n:

Anam nerdə?

J a s m e n:

Şimdi burdaydı.

A n t o n:

İstəmən pərdə.

Onu Knyazımı qovdu? Ah, alçaq!

K n y a z:

(səsə çıxaraq)

Sayğısızlıq yetər, yetər həzyan,

Çıq, ədəbsiz, həmən çəkil buradan.

A n t o n:

Nerdə annəm?

K n y a z:

O dəf' olub getdi,

Sən də dəf' ol ki, hevsələm bitdi,

İkiniz bir yılanınız, nankör.

A n t o n:

(acı qəhqəhəylə)

Nankör olduqsa əfvə layiq gör.

K n y a z:

Həp bu həzyan içinmi gəldin sən?!

A n t o n:

Xoş xəbər vermək istədim sana bən.

K n y a z:

Nə xəbər?

A n t o n:

Durma, yol tədarükü gör,

Bil ki, Anton deyil də pək nankör.

S o l o m o n:*(başını sallar)*

Hər xəyal oldu, getdi istiqlal.

A n t o n:*(cibindən teleqraf xəbərlərinə məxsus qəzetə əlavəsi çıxarıb verər)*

Burda sən zevq içində məst-xumar,

Gurluyor hər tərəfdə, baq, toplar.

Vər ikən əldə qaçmaq imkanı,

Savuşur hər hökumət ərkani.

İştə fürsət!.. Nə varsa topla da qaç!

Qafil olsan qalırsın ac-yalavac.

Yarın artıq öyündüyün sərvət,

Sana yalnız qazandırır lə'nət.

Qüdrətin varsa çiq vuruş, çarpış!

(Məğrur qəhqəhəylə.)

Nə için, anlamam, bu kinli baqış?

Bəlli, yoq sizdə öylə bir cür'ət,

Burda yalnız yigitlik istər, əvət.

Həpiniz sayğısız, rəzil, alçaq,

Həpiniz tilki, tilkidən qorqaq,

İştə meydan! Ər ol, ya əz, ya əzil!

(Cibindən məndilini çıxarıb uzatar.)

Ağlamaq istəsən, buyur məndil!

Başqa bir qurtuluş yoq...

Ən eyi yol Qaçmaq...

K n y a z:*(oquduğu xəbərdən mütəəssir olaraq çılğın)*

Ah, sus, yetər, çəkil, dəf' ol?

(Cibindən revolveri çıxarır.)

Söylənib durma, haydı, çiq, yoqsa

Çıqarırlar həməən cənazəni...

A n t o n:

Ya... Hanı, göstər də bir cəsarətini,

Görəlim barı son məharətini.

*(İki-üç adım ilərilər)***K n y a z:**

İştə al!..

*Revolver patlar.***A n t o n:**

Ah, şərəfsiz, ah, cəllad!..

*(Aldığı yaradan bihal olub düşər.)***K n y a z:**

Baq, nasıl susdun?

A n t o n:*(son nəfəsilə)*

Ah...

J a s m e n:

Aman, imdad!..

Əllərini dəhşət və heyrətlə qaldırıb
Antonun üzərinə qapanmaq istər.
Knyaz qolunu yaqalar.
Durduğu yerdə dona qalar.

M a r q o:

(şən və həyəcanlı adımlarla gələr, qapı yanında duran Jasmənə)
Söylə, ah, nerdə Antonum?

J a s m ə n:

(Həzin və müztərib)
Marqo!
Onu hiç sorma...

M a r q o:

Nerdə, nerdədir o?
(Ətrafa baqıb Antonu görür, sarsılır.)
O nə!? Ah, sən misin!?

A n t o n:

Zavallı ana... Bana gəl!

M a r q o:

(acı fəryad ilə)
Yavrum, ah, nə oldu sana?
Sana kim qıydı?

A n t o n:

(Knyaza işarətlə)
Ən dəni məxluq!..

M a r q o:

(pək sinirli və çılğın)

Antonum! Yavrum, ah zavallı çocuq!

Yaralı hıçqırıqlarla üzərinə qapanır. Bu sırada iki top daha atılar, içəri salonun pəncərəsindən baqıldıqda uzaqlarda yanğın əlaməti görünər.

K n y a z:

Yenə toplar!..

Ş a k r o:

Aman, böyük yanğın!

B i r i n c i m i s a f i r:

Gedəlim, iştə hərəb...

İ k i n c i m i s a f i r:

Əvət, dağılın!
Misafirlər qarışıq halda salonu tərk edər.

S o l o m o n:

(pəncərədən baqar)

Ah, alev dalğa-dalğa yüksəliyor...

A n t o n:

(dirsəyinə dayanıb iztirab və sevinc ilə)
İştə... onlar!.. Bizimkilər... gəliyor!..
(Yenə arqası üstə düşər.)

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ...

İki yıl sonra, Berlində üst qatda, alman zövqinə uyğun süslü bir salon. Sağda, solda və qarşıda balkona açılır birər qapı. Balkon qapısının iki tərəfində birər böyük pəncərə... Balkon və pəncərələrin ətrafında rəngarəng çiçəklər gözləri oqşar. Sağ və sol divarlarda Şiller və Hötenin böyük rəsmləri asılmış. Solomon bir guşədə masa başında yazı ilə məşğuldur. Önündəki kitab və dəftərləri qarışdırıb bir qeyd yapar, həziranın son günləri. Aqşam... Uzaq qomşuda pi-anoda lirik parçalar çalınar.

Knyaz alafranqa qıyafətdə olaraq balkonda ətrafi seyrə dalar. Salona keçib Solomona yaqlaşar.

K n y a z:

İştə Berlin! Mədəniyyət ocağı, Hər yeşil səhnəsi cənnət bucağı... Hər tərəf dalğalı, hər mənzərə şən, Fərqi yoxdur gecənin gündüzdən. Hər salondan uçuşur zümzümələr, Qadın-erkək gülüşüb rəqs eylər. Gecə Berlində çalışmaq bəncə Sofuluqdur, var ikən əyləncə.

S o l o m o n:

*Bəndə əyləncəyə yoq meyl artıq,
İki yıldır ki, usandıq, bıqdıq.
İki yıldır ki, gedib var-yoqumuz,
Bəklədik, həp daşa dəydi oqumuz.*

K n y a z:

*Hiç sinirlənmə, yoruldun, enəlim,
Musiqi dinləyərək əylənəlim.*

(Yazılan dəftərləri süzərək.)

Bu nə, bilməm, səni həp cəzb eylər...

S o l o m o n:

Vətən əhvalına aid şeylər...

Dəftərləri toplayıb çəkməcəyə qoyar. Bu sırada yüzü tərəş edilmiş, alafranqa geyimli Ş a k r o, knyazın panama-şlyapasını və bastonunu gətirər. Solomon ona bir paket uzadar.

K n y a z:

Məktubmu?

S o l o m o n:

Əvət.

K n y a z:

Nerəyə?

S o l o m o n:

Tiflisə.

Ş a k r o:

(dərin bir ah çəkərək)

Qaldıq həsrət.

S o l o m o n:

(Şakroya)

Bunu ver postaya...

İki gündür yenə daşmış kədərin,

Düşünür, həp düşünürsün, bu niçin?

Ş a k r o:

Özlərim Tiflisi hətta gecələr,
Doğduğum ev bana rö'yadə gülər.
Cənnət olsun da bu Berlin, nə çıxar,
Vətənin başqa gözəllikləri var.

K n y a z:

Hiç mərağ etmə, yaqınlarda səni
Yenə Kür nəhri öpər...

(Baston və şlyapasını alar.)

Dinlə bəni!

Lena dərş aldımı?

Ş a k r o:

Zatən bitdi,
Dəmin almanca müəllim getdi.

(Sol qapıdan çıxar.)

S o l o m o n:

Nerdə Jasmen?

K n y a z:

Görünür süsləniyir.

S o l o m o n:

Süs nə lazımdır, o bir işvəli nur,
İncə bir halı, ufaq qıvrılışı,
Qara kirpikləri, cazib baqışı
Məstü heyran ediyir hər salonu,
Berlinin gözləri alqışlar onu.

(Şapkasını, bastonunu alar, çıxarkən Knyaza)

Bana baq, Şakro sapıtmış da bir az,
Ona zənnimcə inanmaq yaramaz.
Onda İsayı satan Yuda kibi
Bir baqış var ki, bilinməz səbəbi.

K n y a z:

Səhvini var...

S o l o m o n:

Xayır, əsla!

(Sağ qapıdan çıxarlar.)

Ş a k r o:

(Qapı arasında görünər)

İblis!

Sezdi həp fikrimi bir anda xəbis.

(Salona keçər, saçlarını qarışdırıb düşünər.)

J a s m e n:

(eyni qapıdan gələr)

Yenə dalğın kibisin, söylə, nə var?

Ş a k r o:

Anton ölmüş də, sıqıldım...

J a s m e n:

(ətrafa)

Canavar!

Ş a k r o:

Kim bilir, bəlkə də sağdır.

J a s m e n:*(ətrafa)*

Budala!

(Şakroya)

Anmadım bən onu bir an əsla!

Ş a k r o:*(Ətrafa)*Soğumuşdur bilirim Knyazdan,
Bəni sevməzmi şu afət bir an?*(Ansızın əlini yaqalar, öpər.)*

Nə gözəl, ah, nə gözəlsin!

J a s m e n:*(e'inasız, məğrur bir tevrlə əlini çəkər, istehzalı qəhqəhələrlə)*

Bu nə hal?

Ş a k r o:

Bana yoq, könlümə sor!..

J a s m e n:

Sus, abdal!

Duysa Knyaz səni məhv eylər, inan.

Ş a k r o:

Şimdi artıq o, sönük bir insan...

İçki etmiş onu sərsəm və səfil...

(Öz qəlbini göstərər)

Fəqət atəşli könül öylə deyil...

J a s m e n:*(tatlı qəhqəhələrlə)*Qorqarım səndəki atəşlə yarın
Bütün Avropayı sarsın yanğın.**Ş a k r o:**Yetişir bunca həqarət, Jasmen,
Bəklilyorsun, bilirim Antonu sən.**J a s m e n:**

O ki, ölmüş...

Ş a k r o:

Ölü məktubmu yazar?

J a s m e n:

Kimə yazmış?

Ş a k r o:

Sana.

J a s m e n:

Xain, qəddar!

Böylə həzryanlara yol vermə, saqın!

Ş a k r o:Sən mələk çöhrəli bir şeytansın,
Gecə-gündüz bəni həp sıtma yaqar.
Səndə yalnız acı istehza var.**J a s m e n:***(gülərək balkona çıxar)*

Xastasın, get, azacıq yat!

Ş a k r o:

(sol qapıdan çıxaraq, kinli və qızgın)

Mənhus!

Gül!.. Yarın ağlayacağsın, əfsus!

Səhnəni ardıcıl diqqətlə izlədikdə anlayırsan ki, hər bir obrazın ayrılıqda gizli bir gözlədiyi, umacağı var. Lakin maraqlısı odur ki, qarşılıqlı təzadlıdır. Artıq Gürcüstanın sovetləşməyə təslimi ərəfəsində doğma torpaqlarını öz yaxınları-komandası ilə məcburən tərkdən Knyaz Berlinin cənnət köksündə nəşə yaşasa belə, yenə daxilində acı bir qəriblik yangısı olduğu hiss olunur. Onun Jasmənə qarşı “soyumayan” münasibəti... Solomon və Şakronun daha dərin və qabarıq vətən həsrəti... Şakro Jasmən qarşısındadır... və Jasmənin yenə Anton çarpıntıları...

L e n a sağ qapıdan əllərini bir-birinə çarparaq güllə-güllə gələr.

J a s m e n:

Həp gülürsün, bu nə? Mə'sum İblis!

L e n a:

Xoş xəbər!.. Berlinə gəlmiş Tiflis.

J a s m e n:

Söylə anlat, nə imiş?

L e n a:

Müjdəmi ver.

Səni Anton bəklər.

(sağ qapını açaraq)

Buyurun!..

A n t o n:

(şıq alafranqa qıyafətdə görünər. Lenanın saçlarını oqşayaraq)

Ah, nə gözəlsin, bilsən...

L e n a:

Gəlirim, şimdiciik...

(Çıqar.)

J a s m e n:

Anton!

A n t o n:

(onun əlini sıcaq busələlərə qərş edərək)

Jasmən!

J a s m e n:

Bu səfa yurduna sən xoş gəldin,

Ah, nə parlaq, nə gözəldir Berlin.

İştə qüdrət və mətanət ocağı,

Hər tərəf nəş'ə, səadət bucağı.

A n t o n:

Bil'əkis, fabrikalar, mə'dənlər

Ac və möhtac olaraq həp inlər.

J a s m e n:

Yenə həp əski təbiət!.. Bana baq,

Söylə bir, söylə nasıldır Marqo?

A n t o n:

Şimdi pək başqa bir aləmdədir o,

Hoppa knyazlara xidmət yerinə

Baqıyor şimdi çocuq evlərinə,

Gürcü öksüzlərinin annəsidir.

J a s m e n:

Söylə, anlat ki, niçindir bu gəliş?

A n t o n:

Knyazın qurşunu azğın, müdhiş...

Cigərimdən onu dəf' etmək için

Bəni cəlb etdi uzaqdan Berlin.

(Cibindən bir qurşun çıxarır.)

Nərdə Knyaz, bunu ver kəndisinə...

J a s m e n:

Ya xilas et bəni, ya məhv eylə,

İstəməm başqa təsəlli, söylə,

Nə zaman Berlini tərək etməlisin?

A n t o n:*(bir kart-vizit verir)*

İştə adres, yarın erkən bana gəl...

J a s m e n:

Gəlirim.

(dərin bir ah çəkərək)

Altı yıldır, yetər, oldum dutsaq!

Bəni Knyaz bir oyuncaq yaparaq,

Şən saraylarda zəhər yutdurdu,

Bırağıb gəldim o munis yurdu.

Dayə oldum da şu sərxoş çocuğa,

Gündə bir qavğa çıxar ortalığa.

Şimdi pək başqa, fəqət bəndə məraq,

Dilərim canlı bir atəş olaraq,

Çalışıb zəvq alayım sə'yimdən,

Rəhbər olsan bana sən, yalnız sən!?

A n t o n:*(onu qolları arasına alır, pək məmnun və həyəcanlı)*

Nə səadət!.. Nə səadət, bilsən,

Həmdəməm olsan, əvət, gerçəkdən.

Uysa məfkurəmə dilbər Jasmən,

Öyünür, göylərə sığmam belə bən.

J a s m e n:

Tutduğun yolları həp izləyərək,

Sana Jasmən olacaq həmməslək.

L e n a:*(qapını açaraq)*

Gəldilər.

A n t o n:*(şapkasını alır)*

Bən gedəyim...

J a s m e n:

Sağlıqla.

L e n a:

Yenə təşrif ediniz.

A n t o n:*(hər ikisinə əl verib çıxar)*

Pək əla.

J a s m e n:*(təlaşla)*

Onu Knyaz çıxıyorkən görəcək,
Yenə dəhşət və alev püskürəcək.

L e n a:

O qolay... qandırırım Knyazı bən.

J a s m e n:

Lena! Ah, sən nə mələksin, bilsən.
Knyaz əlində gül dəməti sağ qapıdan girər.

L e n a:*(ona yaqlaşır, gülləri heyərlə süzərək)*

Kimə aldın bunu?

K n y a z:*(Dəməti kin və hiddətlə Jasmenin yüzünə çırparaq.)*

Baq, iştə ona!

J a s m e n:

Ah, yapılmaz şu həqarət qadına.

K n y a z:

Söylə, burdan çıxan oynaş kim idi?
Bana düşman, sizə yoldaş kim idi?
Dağıdıb yurdumu məhv eylədilər,
Söylə bir, səndən o çarpqın nə dilər?

L e n a:

Bir günah yoq sanırım Jasmendə,
Bən çağırdım da, qəbahət bəndə.

Ümumiyyətlə, qadın-kişi, fərqi yox, insan xəyanətə doğru əxlaqını itirəndə, onu tərbiyə əsasında əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq mümkün deyil. Nə qədər əlinin və ayağının kənarlardan yığılmağa cəhd edilsə də, yenə onun düşüncələri maraqlı hədəfində qalacaq. Hüseyn Cavid Jasmən obrazı ilə ailə-məişət çəkişmələrini aydın şəkildə önə çəkmişdir. Bəlkə də bu belə də olmalı idi. Çünki, içki düşkünü, vətən xaini knyazlar nə dərk edir ki, ailə məsuliyyəti nə deməkdir?! Əgər o, bir fabrikat kimi ağıllı, normal insan olsaydı, əlbəttə, dumanlı keçmişi olmasına baxmayaraq Jasmən ona xəyanət etməzdi. Onunla evlənən gənc qadın vətəninə xəyanət etmiş bir insanla yaşadığına görə, yenə eyni içki düşkünündən artıq dərəcədə bezmişdir. Ona görə də o, ilk sevgilisi Antonla görüşməkdən belə çəkinmir. Hətta, evləndiyi adamın qızının da ona yardım etməsi, heyrətamizdir. Əlbəttə, bir kişi kimi bütün baş verənlər Knyazı dəhşətə gətirir.

(Lena sol odaya yaqlaşar, açarı verib çıxar, Knyaz bunu görünə daha çilgin.)

İştə, həp bəlli qapanmış qapılar,
Görünür pərdəli hikmətlər var.

J a s m e n:

Yetişir, qəhr ediyorsun bəni sən,
İftira, bən uzağım hər ləkədən.

K n y a z:

Əvət, əxlaqı sönüklər, bəlli,
Göstərir kəndini ismət modeli.

Bir düşün, sən nə idin köydə ikən?
Nə idin, sonra nə oldun, Jasmen!?
Kimsəsiz bir qız idin ac, möhtac,
Gəlib oldun öyünən başlara tac.
Səni sevdirdi də ismət az-çoq...
Şimdi, əfsus, o da yoq, ah, o da yoq...

J a s m e n:

Həp yalan... ən qara, ən kirli yalan!..
(Əlləri ilə yüzünü qapar, acı və sinirli bir halda ağlar durur.)

L e n a:

(həyəcanlı fəryadla gəlir)
Getdi, həp var-yoqumuz getdi...
Aman! Qırılıb çəkməcələr, sandıqlar,
Aşırılmış paralar, hər nə ki var.

K n y a z:

Nerdə baq, gör şu ədəbsiz Şakro?

L e n a:

Evdə yoq...

K n y a z:

Hanki cəhənnəmdədir o?

L e n a:

Onu görmüş dəmin ev sahibəsi,
Əldə bir çanta... tıqanmış nəfəsi,
Savuşub bağça tərəfdən getmiş...

K n y a z:

Bitdik artıq, bu xəbər pək müdhiş.
İştə! Oynaş güdən azğınlar için
Bu fəlakət belə azdır...

(Jasmeni nişrətlə süzərək.)

Miskin.

Bu xəyanətlərə bais həp sən!..
Hər bəla səndən, əvət, həp səndən...

(Kinli adımlarla sol odaya keçərək)

Sarmış ətrafımı vicdansızlar,
Ah, səfillər, qaniçən qansızlar!

J a s m e n:

(göz yaşlarını silərək, Lenanı həsrətli baqışlarla qucaqlar)
Şimdi bildim ki, səadətmiş ölüm,
Öpəyim, gəl, səni son dəfə, gülüm!
(Öpər, palto və şapkasını alıb getmək istər.)

L e n a:

(önünə keçərək)

Söylə, Jasmen, nerəyə, ah, nerəyə?
Yoq, bıraqmam səni...

J a s m e n:

Dönməm geriyə.
Yetişir dinlədiyim son təhqir,
Bəni bıqdırdı şu altın zəncir.
Knyazın yaptığı vəhşi qabalıq,
Bir nəvaziş ki, çəkilməz artıq.

(Yerdəki gül dəmətindən birini alır.)

İştə bir xatirə... qalsın bəndə,
Bu da çignəndi, əvət, Jasmen də.
Bu gülün yoq deyil, əlbət, dəyəri,
Bir dikəndən daha kəskin zəhəri.

(Gedəcəkdir olur.)

L e n a:

Getmə, dur, mərhəmətin yoqmu bana?
Lena həmsirə qadar bağlı sana.

J a s m e n:

Sən deyilsin bana həmsirə, xayır,
Taleyim çünki ölümdən qaradır.
Sən səadət və əsalət çiçəyi,
Bən fəlakət və səfalət böcəyi...
Bəni qoynunda böyütmüş boralar,
Kin və atəş savuran fırtınalar.
Olsa, həmsirəm olur həsrətlər,
Acılar, faciələr, dəhşətlər.
Əlvida!.. Artıq unut Jasmeni sən,
Unut artıq bəni...

(Sağ qapıdan çıxar.)

L e n a:

(arqadan yaralı və ümitsiz bir halda)

Jasmen!.. Jasmen!..
Knyaz kinli adımlarla gələr.

K n y a z:

Nerdə Jasmen?

L e n a:

Savuşub getdi...

K n y a z:

Əvət,
Bu da bir başqa xəyanət, dəhşət!..
Niçin uydum da, inandım ona bən!?
Sağ qalır sanma nə Jasmen, nə də sən!

(Sinirli bir halda bütün vücudu və səsi titrəyərək Lenaya hücum edər.)

Ah, rəzillər, yüzü ağ fahişələr!

L e n a:

Yetər, ah!..

(Acı fəryadla başı dönüb yerə yıqılar.)

K n y a z:

İştə cəza! Haydı, gəbər!..

Ailə çərçivəsində nizam-intizam pozulandan sonra, daha ağır fəsadlara doğru baş almasının qarşısını almaq mümkün olmur. Knyaz isə azgınlığından öz qızına belə rəhm etmir. Lakin, Lenanın atasına qarşı gizli hərəkətləri isə... əlbəttə, düzgün deyil.

BEŞİNCİ PƏRDƏ...

*Berlində bir kafe-restoran... Sağda, solda birər qapı...
ucda küçük bir səhnə... Səhnənin bir tərəfində beş-altı nəfər-
lik orkestra. Ən ortada rəqsə məxsus yer... Ətrafda müştərilərə
məxsus masa və sandaliyələr... Mayısın ilk günü...*

*Solomon bir yanda, bufet qarşısında qəzetə oqur. Xidmət-
çi qadınlar və qızlar masaları silib təmizlər. Qadınlar şişman
ikən qara gündən avurduları batmış, qızlar isə zəif solğun gö-
rünürlər.*

K n y a z:

(içəridən dəhşətlə bağırar)

Onlar, yenə onlar, yenə onlar!..

S o l o m o n:

(xidmətçi qızlardan birinə)

Çıldırıdımı Knyaz, nə xəbər var?

Get, Lenaya anlat ki, usandıq,

Susdursun o divanəyi artıq.

*(Qız sağ tərəfdən çıxar. Solomon yerindən qalqıb masaları
silib təmizləyən qadınlara.)*

Diqqət edəlim, hər şeyə diqqət!

Pək başqadır almandakı xislət,

Bir yerdə əgər yoqsa nəzafət,

Yaqlaşmaz, edər bəlkə də nifrət.

*Bu sırada saçları ağarmış K n y a z bir əldə əsa, bir əldə ağ
qalpağı, əski ağ milli qiyafədə qapıdan girər. Bahar olduğuna
baqmayaraq boynu xəzli qalın paltosu da üstündə bulunur.*

*Hənzür görünmədən səsi eşidilər. İçəri girincə əlini kök-
sünə vurub komanda edər kibi gürlər.*

K n y a z:

Knyaz! Bu nasıl ad?

Hər seyhəsi isyan, acı fəryad!..

Yoq şübhə ki, dünya dolu knyaz.

(Əli ilə köksünə işarət edər.)

Lakin bana derlər, ulu Knyaz!

Hər baldırı çıplaq bəni duymaz,

Yoq, anlayamaz qartalı hər qaz.

(Birdən-birə mütəəssir)

Nəslim ulu bir nəsli idi əvvəl,

Bən şimdi nəyim?

Bir quru heykəl!

Hər an gəmirir qəlbimi bir kin,

Gündən-günə dəhşət daha kəskin.

(Ətrafındakılara.)

Lə'nət, bana lə'nət, sana lə'nət, ona lə'nət!

(Nifrətlə ətrafa tükürür.)

Kor şeytana lə'nət!

Bir vulkan idim, mum kibi söndüm,

Bir aslan ikən tilkiyə döndüm.

(Qadınlara şaşqın baqıb.)

Bir bənmi? O qızla şu qadın da
Bambaşqa yaşarlardı yaqında.

(Birinə hücum edər kibi.)

Dün sən nə idin? Sahibeyi-tac!
Ya şimdi nəsin? Ətməyə möhtac.

(Bir başqasına.)

Dün göydə uçan cilvəli tavus,
Baq şimdi tavuqdan belə mənhus.

(Xidmətçi qadınlara hücumla tükürür.)

Fu! Kirli böcəklər!.. Azğın kələbəklər.

(Bir başqasına.)

Gəl, gəl bana, vurğun sana Knyaz,
Sən yağlı bir ördək, o da bir qaz.

(Təkrar gülər, ansızın halı dəyişərək.)

Eyvah! O nə? Dəhşət!..

İnsanları sarmış qara vəhşət.

Dünya yanıyor, sarsılıyorkən,

Yalnız gülərim bən.

(Qəhqəhələrlə gülər, sonra mütəəssir.)

Ha-ha-ha-ha!..

Yalnız onu, yalnız o gözəl Jasmeni görsəm.

Bilsən o nə sərsəm;

Bir hiçlə bir aqşam bəni atdı,

Əğyarə uyub yarını satdı.

Ah, qalmadı bir kimsədə hörmət və sədaqət.

(Göyə doğru)

Ya Rəb, bu nə zillət, nə rəzalət?!
Artıq yetişir bunca fəlakət, Dinsizləri qəhr et!

(İsyan və həyəcanla.)

Yoq, yoq, o da aciz, o da xamuş...

Yoq, Tanrı da həp onlara uymuş.

Anton, qara bayquş!..

Jasmen nə çiçəkdir onu duymuş...

(İstehzalı qəhqəhə ilə)

Kərtənkələnin zevqi də varmış!..

(Kinli və sinirli)

Ah, bəslədiyim bir quzu azğın canavarmış.

Yoq, həzm edəməm bən bunu əsla.

Knyaz yaşıyor, ölmədi hala.

Ölmək yaşamaqdır,

Sərsəm yaşayış ömrə yamaqdır.

*(İçəri qapıya doğru yürür və geri çəkilər. Gözünə qorqunc
yanğınlar görünərək şiddətlə bağırar.)*

Eyvah, o nə dəhşət?! Dəhşət! Dəhşət və fəlakət.

Yanğın!

Yanğın!.. Tutuşub yandı bütün var-yoqu xalqın.

Həp çökdü saraylar.

Ah, nerdə alaylar? Kaşanələrim yandı kül oldu,

Jasmen belə atəşdə, dumanlarda boğuldu.

Yardım!.. Ona yardım!..

Yardım!.. Bana yardım!..

(Həmən gözünə yanğın görünər, sağ qapıdan dışarı fırlar.)

S o l o m o n:

(Qapını kilidlər. Xidmətçi qızlardan birinə)

Durma, qoş doktora, söylərsən ki,
Bağçadan gəlsin... o görmüşdür evi.

Qız çıxar. Son moda ilə geyinmiş alman müştəriləri... Qadın və erkək olaraq iki şəriçər gəlir, oturlarlar. Kəndilərinə yanaşan xidmətçilərinə ufaq-təfək yemək, çay, qəhvə, bira, limonata kibi şeylər ısmarlayar, öz aralarında qonuşarlar. Bu sırada Anton yolçu qıyafətində gəlir, boş bir masa qarşısında oturub ciğara yaqar. Bütün xidmətçilər məşğul olduğundan Solomon ona külqabı gətirir. Anton onu görüncə tanır, həmən qalqar, əlini sıqaraq.

A n t o n:

Əfv edərsin, Solomon, ah, Solomon! Pək dəyişmişsin...

(Bir-birinin əlini sıqaraq bərabər oturlarlar.)

S o l o m o n:

(başını sallayaraq)

Əzizim, Anton!

Bən deyil, sən də dəyişdin... həтта

Ulu Knyaz da dəyişmiş...

Lena Naz edər, sıqmaz ikən göylərə dün,

Hər kəsin nazını çəkməkdə bu gün.

Bir yıl əvvəl onu oqsardı qürur,

Şimdi ac... Ətmək için rəqs ediyor.

(Bir qadın qəhvə gətirir, Solomon onu və masaları silib düzəldən digər iki qadını göstərər)

Şu qadınlar da dəyişmiş həтта,
Həpsi keyf əhli ikən Moskovada;
Çıqdı sərvət və səadət əldən,

Şimdi xidmətlə yaşarlar..
Şu gedən bir qraf zəvcəsi!..
Baq, onlar da milyoner ailəsindən...

A n t o n:

Əcəba!?

Knyazın halı nasıldır, nerdə?

S o l o m o n:

(yan qapını göstərər)

Burda bir qülbəsi var: pəjmürdə...

Qara saçlar ağarıb bir yılda,

Şimdi görsən tanımazsın əsla!

İştə çılğın kibi bir xastadır o,

Onu məhv eylədi nankör Şakro...

A n t o n:

(gülərək)

Knyazın sərvəti zəhr olmuş ona,

Biri İsveçrədə anlatdı bana.

Uyaraq işvəli bir aktrisë,

Buradan gizli savuşmuş Parisə.

Qız aşırmış da bütün var-yoqunu,

Tam səfalətdə bıraqmışdır onu.

Ac, ümitsiz qalaraq bir aqşam İntihar eyləmiş...

S o l o m o n:

Ah, sərsəm adam!..

(Başını mə'nalı bir tevrlə sallar.)

Məhv edən məhv olur, əlbət, bir gün,
Bəncə Anton da bir az suçlu... düşün,
Şakro çaldıysa onun sərvətini,
Sən də saydın hiçə heysiyyətini.

A n t o n:

Bən nə yaptım ona?

S o l o m o n:

Jasmen, Jasmen!?

O küçük şeymi?

A n t o n:

İnan, köydə ikən
Biz bərabər sevişirdik... heyfa
Bən çalışmaqda ikən fabrikada,
İştə altın, para saçmış da bir az,
Onu bəndən çalı vermiş Knyaz.
Sonra həp sərvəti əldən getdi,
Çıldırıb Jasmeni təhqir etdi.
O da ayrıldı həmə nifrətlə,
Bunda bən suçlumuyum, sən söylə?

S o l o m o n:

Əcəba nerdə o afət, nerdə?

A n t o n:

Gələcək şimdi, yaqın bir yerdə...

S o l o m o n:

Yoq, saqın, gəlməsin əsla, yaramaz,
Çıldırır bir daha çılgın Knyaz.

A n t o n:

Knyazın bildiyi Jasmen başqa,
Onda yoq əski kokotluq əsla.
Atılıb şimdi əmək cəbhəsinə,
Səs verir həp əzilənlər səsinə.

Lena səhnədə görünür; musiqi ilə həmahəng olaraq şərqî söylər.

L e n a:

Ey sallana-sallana
Uçan qərib durnalar!
Bən doydum şirin cana,
Binlərcə həsrətim var:
Uğradınız bəlkə bizim ellərə,
Bəndən səlam edin coşqun sellərə,
Sorsa bəni Gürcüstanın ipək telli qızları,
İncə belli qızları,
Şirin dilli qızları...
Dərsiniz ki, bən qurbanım süzgün, ala gözlərə,
Yosma, dilbər yüzlərə, Şux ədalı sözlərə.

Ey süzülüb oynaşan,
Mini-mini yolçular!
Bənim sizlərdən aşan
Küçük bir diləyim var;
Uğradınız bəlkə çox uzaqlara,
Səlam edin bizim şən ırmaqlara.

Sorsa bəni Gürcüstanın səfalı ormanları,
Yeşil xiyabanları,
Vəfalı ceylanları...
Dersiniz ki, bən qurbanım sarı, vəhşi güllərə,
Sevdalı bülbüllərə,
Çırpınan könüllərə.

*Lena çəkilər. Hər tərəfdən alqışlar.
Təkrar görünər, şərqə söylər.*

L e n a:

Bilmədim də gönül verdim hər gülə,
Yaraladı acı dikənlər bəni.
Yan baqıb süzdülər bin bir naz ilə
Həsərlə nazımı çəkənlər bəni.

Ömrümün baharı matəmlə doldu,
Diləklərim sərab içində soldu,
Halımdan ürkerək tanımaz oldu,
Uğrumda göz yaşı dökənlər bəni.

Boğdu ümidimi ıssız bir gecə,
Hilalə bənzədim dərd içə-içə,
Taleyim dönüncə saydılar hiçə,
Hər gün önümdə diz çökənlər bəni.

Şiddətli alqış... Lena son iki misrayı təkrar edər, "ah" deyər bayğınca bir halda arqadakı sandaliyəyə oturur. İçəri-dən gələn bir xidmətçinin yardımı ilə qalqıb gedər. Kafedəki seyrçiləri acı bir sükut qaplar.

Hüseyn Cavid, Lenanın əvvəli şirin, sonu acı taleyini hüznü, poetik bir dillə yaratmaqla, öz vətəmindən yad ellərə didərgin düşmüş çarəsiz qərrib insanın necə bir tərzdə yaşadıklarını açıb göstərmişdir. Bu səhnəni Lena nəğmə dili o qədər rıqqətli ki... bunu izah etmək çox çətindir. Bu isə Hüseyn Cavidin bəşəri böyüklüyü və mükəmməl qələm işlətməsidir. Lakin, əvvəlki dram əsərlərində söylədiyim bir inkaredilməz fikrimi yenə təkrar söyləmiş oluram. Daha doğrusu məcburam. Kaş, Cavid bilə-bilsəydi ki, şirin qayğı içində bəslədiyi sevimli ailəsi-Müşkünəzi, Turanı, Ərtoğrulu, onun yazar taleyi sürgün olunandan sonra... nə səfalətlər yaşayacaqmış?! Məcəfər Bağırov hökuməti... caynaqlarında mal-mülklü saray evi alınıb, ailəsi küçələrə atılacaqmış, səfil günlərə düşər olaraq, sonda Ərtoğrulu nə məşəqətlər bürüyəcəkmış?! İlahi, yazar insan yaratdıqları obrazların taleyində öz taleyinin də gələcəy acılarını yazarmış?! Bilmədən! Hüseyn Cavid Lenanın qərrib nəğmə dilində, sən demə Maqadan taleyinin acılarını-dəli həsrətini fəryad edibmiş?!

Knyaz əsərinin son pərdəsi daha düşündürücü, daha ibrətamizdir.

Knyaz pərişan bir halda içəri girər. Paltosunu atmış, bir əlində yarıparçalanmış qalpağı, bir əlində də əsa gürləməyə başlar. Didilib parçalanmış əlbisəsi,dağınıq saçları, qorqunc qişafəti çıldırılmış olduğuna şübhə biraqmaz.

K n y a z:*(Lenanı qolları arasına alır)*

Jasmen! Gözəl afət,
Jasmen! Bu nə halət, nə qıyafət!..

Gəl, gəl, nə səadət!
Gəl, qəlbimə gir, ver bana rahət.

Bilsən nə mələksin,
Bilsən nə gözəlsin, nə çiçəksin.
Anlat, sana kim eylədi yardım?
Ah, bən səni məhv oldu sanırdım.

*(Lenanı öpmək istər, o geri çəkilir.)***S o l o m o n:***(Lenaya)*

Doktor hanya?

L e n a:

Yoq, gəlmədi hala...

K n y a z:

Doktor mu? Saqın gəlməsin əsla!

Yoq bəndə bir ağrı...

Təyyarə verin, bir uçayım bən,
Allahı bulub sirr açayım bən.

Yoq, yoq, o da ölmüş,
Ölmüş də fəzalarda gömülmüş...

(Pəncərəyə yaqlaşır, şiddətlə vurub açar, şaşqın qəhqəhələrlə göyə doğru baqar.)

Bir baq, nə dərinidir, nə genişdir də məzarı!?
Yoq, uyquya dalmış, ayılıb gülsə də barı...
Ah, gülsə o pək şən
Binlərcə günəş parlayacaq hər gülüşündən...

L e n a:*(mütəəssir)*

Knyaz, ulu Knyaz!
Halın nə fəna, gəl, uyu bir az.

K n y a z:*(qızı yaqalar, başdan-aşağı süzər, sərsəmcə bir gülüşlə)*

Sənsiz uyumam, ah, nə qadar işvəli dilbər!
Aqşam uyuruz, həm də bərabər.

L e n a:*(sarsılıb geri çəkilər, ətrafa)*

Ya Rəb, nə olur kəndinə gəlsə,
Fırlatdığı hər saçmayı bilsə!?

(babasına sarılaraq)

Bir kərrə düşün, ah, qızınım bən,
Bən Lenayım, əfsus!..

K n y a z:

Ah, sus!

Aldatma xayır, sən qaçıyorsun yenə bəndən.

L e n a:

Knyaz!

Ulu Knyaz!

Yoq, Lena yalan bilməz, əmin ol.

K n y a z:*(qızğın və cılğın)*

Dəf' ol! Bu da bir rol...

Sən baldırı çıplqlara uydun.

Hər kəs sana məftun...

Bəklər, yenə bəklər səni oynaşların əlbət.

Qaçmaq, yenə qaçmaq mı?.. Rəzalət!

Şakro hanı? Altınları versin,

Versin də gəbərsin!..

L e n a:*(mütəəssir)*

Knyaz!

Ulu Knyaz!

K n y a z:

Yoq, getmə, bıraqmam səni əsla!

Knyaz seviror Jasmeni hala.

Zənn etmə ki, Berlindəki Knyaz

Tiflisdəki Knyaz kibi qurnaz...

Bən şimdi o sapqınlığı atdım,

Çapqınlığı atdım.

Gönlüm yeni məfkurələr özlər.

(Qızının saçlarını oqşar, gözlərini süzərək heyratlı.)

Gözlər, hələ gözlər, hələ gözlər!..

Göylər kibi xamuş,

Göylər kibi əsrar ilə dolmuş...

Sən bir düri-saf, iştə gözəllik sana heyran,
 Sən heykəli-naz!.. İştə sənin hər baqışından,
 Hər şən gülüşündən deyil insan,
 Quşlar belə zevq almada hər an.
 Ah, nazlı gövərçin!
 Dilbər hərəmə, sən nə gözəlsin.

(Niyaz ilə.)

Yoq, yoq, bəni atma,

Gəl, Knyazı satma!

L e n a:*(titrək səslə)*

Knyaz,

Ulu Knyaz!

K n y a z:

Bən gönlümü verdim sana ancaq,

Gəl, işvəli afət, bəni sən etmə oyuncaq.

Bir busə ver ancaq şu dodaqdan,

Güldən daha nazik o gözəl pənbə yanaqdan.

Aqşam da bərabər uyuruz, nazlı gövərçin,

Əlbət, bu xoş əyləncə səninçin.

*(Qaba və möhtəris bir tərzdə qucaqlayıb öpmək istər.)***L e n a:***(geri çəkilib, nifrətlə)*

Knyaz!..

K n y a z:

Bu nasıl naz?

S o l o m o n:*(ortaya girir, sinirli)*

Knyaz, yetişir köklədiyən saz,
 Yoq, yoq, buna əsla dayanılmaz.
 Bir kərrə düşün, baq nə diyorsun,
 Hər an qızı təhqir ediyorsun?!

L e n a:

Bir Knyaza layiqmi bu rəftar!?

K n y a z:*(istehzalı təbəssümlə)*

Zənnində xəta var.

*(Bu sırada dışarıda alman milli marşı çalınır. Knyaz heyratla
 dinlər. Məğrur və möhtəşəm bir baqışla qızını üstədən aşağı süzər,
 cılığın qəhqəhələrlə.)*

Knyazımı dedin sən bana...
 Sərsəm, dəli, axmaq,
 Knyaz nə imiş sanki!
 O bir rütbə ki, alçaq...
 Haylaz qızı, haylaz!
 Bir qeysərə Knyaz demək olmaz.

*(Qalpağını yırtıb atar, saçları dağılır. Qarşısındakı pəncərəyi
 yumruqla qırıb açar; gürləyən marşı və xalqı seyr edir, məğrur
 qəhqəhələrlə)*

Əsgər keçiyor, orduya gəl, baq!
 Qeysər kibi həp şanlı və parlaq...

Baq, baq! Mədəniyyət buna derlər!

Millət və cəsərət buna derlər!

Gəl baq, nə yigitlər, nə tosunlar!

Əmrəmlə girər atəşə onlar.

(Əlindəki qırıq əsasını havaya qaldırır, komanda ilə.)

Dəhşət!.. O nasıl marş,

Qoş, durma, yürü, arş iləri, arş!

Sağdan-sola, soldan-sağa kəs, parçala,

Yaq, yığ,

Top patlasın artıq,

Top patlasın, əflakı donatsın,

Evlər yıqılıb yerlərə batsın.

Onlar, əvət, onlar,

Qeysərdəki dəhşətləri görsün, qurusunlar.

Qeysər adı bəlli!..

Basdımsa ayaq hər yerə ən şanlı təsəlli...

Bu sırada marş susar.

Həp susdular, iştə!

Bəsbəlli, səbəb var bu gedişdə...

Bənsiz bütün aləm susar, əlbət,

Yoq kimsədə bir zərrə cəsərət.

Onlar kimi bəklər?

Yoq şübhə, bənim əmrimi bəklər.

Vilhelmi zaman etdi oyuncaq.

Qeysər, ulu qeysər bənim ancaq!

Bən qeysərim amma,

(S o l o m o n a)

Hiç kimsəyə bildirmə, saqın, kimsəyə açma!

(Birdən halı dəyişər, Solomonu şiddətlə silkələr.)

Vilson, gidi Vilson!

Bir söylə, nədir bunca fırlıdaq, bu nə olsun?

Ah, sən nə inəksin,

Qorqaq və dönəksin.

(Dəhşətlə bağırır.)

Tacım hanı, ver tacımı?!

S o l o m o n:

(yerdəki parçalanmış qalpağı göstərər.)

İştə! *(Sinirli.)*

Tacınla bərabər yerə keç bə!..

K n y a z:

(qalpağı yerdən alar)

Bir qeysərə layiqmi bu? Haşa!

(Təkrar yerə çıxpar...)

S o l o m o n:

(ətrafa)

Dəhşətli tamaşa!..

Lena yüzünü qapayaraq şiddətlə ağlar, Knyaz ona yaqlaşaraq.

K n y a z:

Yoq, ağlama əsla!

Söz verdi dəmin Həzrəti-İsa,

Annən dirilib şimdiki məzardan çıxacaqdır,

Göylərdə günəşlər yaqacaqdır.

L e n a:

(Solomona sarıaraq)

Məhv oldu babam, ah, ona yardım, ona rəhm et.

(Çocuqca hönkürtlərlə ağlar.)

S o l o m o n:

(qolundan tutub qapıya doğru aparır)

Yavrum, üzülürsün, bəni dinlə,

Sən get!

Doktor gəlicək gəl bana söylə.

Lena çıxmaq istərkən, Jasmən sadə yolçu qıyafətində Antonla bərabər gəlir. Knyazı o halda görünmə donu qalar.

L e n a:

Heyrət!

A n t o n:

Nə qıyafət!?

S o l o m o n:

(Knyaza)

Jasmən dediyin işlə şu afət!

K n y a z:

(nişan və həyəcanla)

Yoq, yoq, o süpürgə,

Ağ bir ləkə... yaxud qara kölgə!..

J a s m ə n:

(ətrafa)

Ya Rəb, bu nə halət, nə qıyafət!

(Knyaza)

Knyaz, bəni əfv et!

K n y a z:

Sən kimsin? Əcayib şu nə xilqət!? Dəf' ol da, çəkil get!

A n t o n:

Jasmen!

J a s m e n:

Gedəlim...

K n y a z:

Dur!

*(Hər ikisi şaşırır. Knyaz tatlı gülüşlərlə Antona yanaşır, omuzlarını oqşar.)*Şakro bana istəkli oğuldur
Xoş gəldin, əzizim, nə xəbər var?
Onlar hanı?**A n t o n:**

Kimlər?

K n y a z:

Canavarlar!

Anton... o vəfasız Klopatra,
Xırsızla o nazəndə dilara...**A n t o n:***(sarsılmış və kinli)*

Knyaz! Bizi təhqir ediyorsun.

K n y a z:*(hiddətlə bağırır)*

Sus!.. Qeysərə knyazmı diyorsun!?

A n t o n:*(acı qəhqəhəylə)*

Qeysər qara qaplan...

Knyaz da onun kölgəsi əl'an...

*(Bu sırada dışarıda beynəlmiləl marşı çalınır.)***K n y a z:***(geri çəkilərək, qorqaq və həyəcanlı)*

Dəhşət! Yenə dəhşət!

Onlar gəliyor, iştə, fəlakət!

(İçəri tərəfdə açıq qapıdan yanğın əlaməti görünür, təlaş ilə.)

Yanğın savurur aləmə vulkan! Sarmış didişən yüzləri al qan.

(Cibindən revolverini çıxarır. Hücum ilə.)

Yoq, yoq, duramam, getməliyim bən,

Düşmanları qəhr etməliyim bən.

(Yanğına doğru bir qurşun atar.)

Al, iştə!.. Bu atəş sizi uslandırır ancaq!

Qeysər sizə olsunmu oyuncaq?

Atəş!.. Yenə atəş!.. Yenə atəş!..

*(Hücum əmri verir kibi bir qurşun daha atar, içəri fırlar, içəri-ridə üçdürd qurşun açılır. Lena başını əlləri arasına alıb ağlar.)***J a s m e n:**

Heyrət!

S o l o m o n:

Bu nə zillət!

A n t o n:

Nə səfalət!..

S o l o m o n:

Yardım, ona yardım?

K n y a z:*(çıqar)*

Lazım deyil əsla bana yardım, Məhv olsa da Jasmen...

Yoq, onlara təslim olamam bən.

(Əlindəki revolveri süzərək.) Atəş!..

Yenə atəş!.. Yenə atəş!..

*(Kəndi alını nişan alır, qurşun açıldığı kibi düşər.)***L e n a:**

Eyvah!..

*(Acı göz yaşları ilə cənazənin üzərinə qapanır)***S o l o m o n:**

Nə dəhşət!?!..

J a s m e n:

Nə fəlakət!?

K n y a z:*(can çəkişərək son nəfəsində)*

Ah, onları... məhv etməli...

S o l o m o n:

Heyhat!..

A n t o n:*(məğrur)*

Qeysərlərə, knyazlara ən şanlı mükafat!!!

Hüseyn Cavidin Knyaz əsərini niyə görə faciə ilə bitirməsinin konkret izahı:

Bu, həqiqətdir ki, hər hansı bir ciddi mövzu içində gerçəklər etiraf olunursa, hədəf normal qəbul edilməz: "Bunun ağılı yoxdur!" "Və yaxud odla oynayır!" Şübhəsiz, Hüseyn Cavid də müəllif kimi odla oynamışdır. Çünki, o dövrün ictimai-siyasi hadisələrini elə dolğun, elə yandırıcı şəkildə yaradıb ki... bu tarixi gerçəkləri inkar etmək qeyri-mümkündür. Və əslində, Knyazı baş obraz kimi dəli vəziyyətə gətirməklə, nəinki özünün necə biri olduğunu, həm də özü kimilərin əsil eybəcər simalarını açıb göstərmişdir. Yəni, xalqın-müllətin məşəqqətləri hesabına mal-mülk toplamaqla dünyanı tutub "mənəm, mənəm demək və həyat belə də davam edəcək deyə düşünmək, əslində ağılsızlıq deməkdir. Əlbəttə, bütün bu qılgıncımlarla siyasi alovları püskürtməsi nəticəsində özünü də yandırmış oldu. **Hüseyn Cavid Rəsizadə olsaydı... əlbəttə, Hüseyn Cavid olmazdı! Hüseyn Cavid olduğu üçün "seçildi!"** Bu imza içində isə... Azərbaycan və Xalqın cild-cild kitablara sığmayan tarixi acı yaşadıkları var. Sirləri... Məkan və Laməkan...

ARBS

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası

TARİXİ ARAŞDIRMALAR

ARBS

Tarixi Araşdırmalar

Hüseyn Cavid: Yazmasaydım...

Bakı, 2018

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Zahid Məmmədov
Kompüter tərtibatçısı: Şamil Qurbanov
Korrektor: Sevda Məmmədova

Çapa imzalanmış **14.08.2018**.
Şərti çap vərəqi **16**. Sifariş № **188**.
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **1000**.

Kitab "Sağlam production MMC" -nin sifarişi ilə
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsinin mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.